

driemaandelijks tijdschrift
voor volkskunde

OOSTVLAAMSE ZANTEN

LXIV - 1989 - 1
Uitgavekantoor Gent X

De Bond geeft «Oostvlaamse Zanten» uit, schrijft ten laste van zijn Alfons de Cockfonds tweejaarlijks een prijsvraag uit, organiseert voordrachten, tentoonstellingen, studievergaderingen, kolloquia aan de R.U.G., is in 1968 gestart met een Kantwerkstersklub Sint-Katelijne die kursussen in kantwerk verzorgt.

Lidmaatschap : 400 F gewoon lid - 150 F gezinslid (zonder tijdschrift)
350 F derde leeftijd
B.T.W. inbegrepen 550 F kantwerksters(ers) - 600 F beschermlid
1.200 steunend lid - 500 F bibliotheken, verenigingen, boekhandel
600 F buitenland

Postrekening nr. 000-0096946-43 van de Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, 9000 Gent.

Beheerraad: voorzitter R. van der Linden, ondervoorzitters G. Weze; sekretaris/penningmeester L. Beyens, leden M. Broeckhove, R. Coppens, P. De Grootte, M. De Puydt, A. Eloy, S. Godfroid, R. Haeseryn, M. Jacobs, H. Pintelon, R. Ruys, E. Samain-Ouvrein, F. Van Bost, R. Van de Walle.

Kantwerkstersklub Sint-Katelijne: voorzitter G. Weze; lesgeefsters: J. De Schrijver, M.J. De Smet, F. Devriesé-Langerock, K. De Wit, B. Goeminne, H. Pintelon, A. Valcke, C. Ver-naeve, H. Verniers-De Bruycker, M. Viaene.

Beheerskommissie bibliotheek: bibliotekaris A. Eloy, archivaris F. Van Bost; leden R. Haeseryn, L. Hoste, R. Ruys, R. van der Linden, R. Van de Walle. Openingsuren: woensdag 14-17 u. en zaterdag 10-12 u. Gesloten van 15 juli tot 15 augustus en op zaterdagen vóór feestdagen.

Beheerskommissie Museum voor Volkskunde Gent: De Bond beheert het Museum met vertegenwoordigers van de Bond en het Stadsbestuur. Voorzitter G. Weze; ondervoorzitter R. Haeseryn; konservator R. Van de Walle; sekretaris-penningmeester M. De Puydt; leden L. Beyens, M. Broeckhove, J. De Vriendt, A. Eloy, R. Ruys, E. Samain-Ouvrein, Fr. Van Bost, R. van der Linden. Stadsafgevaardigden: L. Hoste, A. Vanhove, A. Wyffels.

Vriendelijk en efficiënt in bankzaken

Zetel Gent
Kouter 1
9000 Gent
Tel. 091/25.75.41

GENT. *Triumphanten Ommeganck. Reuse-Mooren, Reus, Reuzin, vier Reuskens. Kopergraver. Gesigeneerd A.V.H. Jéc. Gand. Heritieres Max. Graet, 1687. Bib. R.U.G. nr. G 3472.*

OOSTVLAAMSE ZANTEN

DRIEMAANDELIJKS ALGEMEEN TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSKUNDE

ORGAAN VAN DE KONINKLIJKE BOND DER OOSTVLAAMSE VOLKSKUNDIGEN

van de dienst voor volkskundige enquêtes in Vlaanderen
en van het internationaal studiekomitee voor ommevangsreuzen

Redactie : Renaat van der Linden, Godveerdegemstraat 15, B-9620 Zottegem
Maurits Broeckhove, Marcel Daem, Erik Demoen, Arnold Eloy, René Haeserijn,
Marc Jacobs, Roeland Van de Walle

Ruil en Recensiedienst : Arnold Eloy, Bibliotheek, Kraanlei 65, B-9000 Gent.

Alle stortingen op postrek. nr. 000-0096946-43, Bond Oostvlaamse Volkskundigen, Gent

Prijs : 150 F

INHOUD

V. MEILLANDER. Ziel en doopsel van (on)geboren kinderen. Vier eeuwen dispuut.	3
F. BASTIAEN. Volksdevotie en O.-L.-Vrouw van het Heilig Hart. De kapel op Pauwelsbos te Bellem, 1887-1987.	33
L. GOBYN. De sprookjes van Wilhelm Grimm.	51
Bondsleven	
Uitreiking Alfons de Cockprijs 1988.	2
Prijsvraag Alfons de Cock 1990.	2
R. VAN DE WALLE. Twaalfde Colloquium. Profane vaantjes en geschreven intenties.	63
In Memoriam Gontran Van Severen.	66
Boekbespreking	
Jacques GELIS. <i>La sage-femme ou le médecin. Une nouvelle conception de la vie.</i> <i>Louis De Cock.</i>	31

Oostvlaamse Zanten wordt uitgegeven met de steun van het Stadsbestuur van Gent, het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Kredietbank, Generale Bank, Algemeen Beroepskrediet en IPPA.

ALFONS DE COCK-PRIJS 1988

Op zondag 25 september 1988 werd in de Stadshalle te Brugge op de Vierde Geschied-, Volks- en Heemkundige Boekenbeurs voor Vlaanderen de Alfons de Cockprijs 1988 uitgereikt aan historicus Marc JACOBS. De prijs bedraagt 20.000 BF en, zo mogelijk, de publikatie van de bekroonde studie *"De Zuid-Nederlandsche Centrale voor Folklore-Onderzoek, een ontbrekende schakel? Een bijdrage tot de geschiedenis van de volkskunde in de dertiger jaren (1932-1937)."*

Op basis van onuitgegeven dossiers in het Seminarie voor Etnische Kunst, Afd. Volkskunde aan de Gentse Rijksuniversiteit en in het P.J. Meertensinstituut te Amsterdam, alsook via minutieus onderzoek van gepubliceerde bronnen, heeft Marc Jacobs het volkskundig wetenschappelijk bedrijf

in de jaren 30 en de interbellumperiode boeiend geanalyseerd. Ondermeer is hierbij de problematiek belicht van de volkskundige kartografie die in de bewuste periode in de atlasplannen en -projecten gestalte kreeg. Uit de studie blijkt ook de belangrijke bijdrage van verschillende leden (De Keyser, Olbrechts, Trefois) van de Bond van Oostvlaamse Folkloristen.

Marc JACOBS, bestuurslid van de Kon. Bond der Oostvl. Volkskundigen en redactielid van Oostvlaamse Zanten, bereidt sinds twee jaar zijn doktoraal examen voor aan het European University Institute te Firenze over het onderwerp "Charivari in Europa". In 1987 werd Marc JACOBS reeds bekroond door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor zijn artikel "Charivari en volksgerichten" in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (1986, 12).

A.E.

PRIJS ALFONS DE COCK 1990

- Art. 1 De Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen (K.B.O.V.) schrijft voor 1990 een ALFONS DE COCK - prijsvraag uit ter bevordering van het onderzoek en de studie van het volksleven in Vlaanderen.
- Art. 2 Alle nog niet uitgegeven studies komen in aanmerking die tenminste 80 bladzijden (DIN-formaat, minimum 30 regels per bladzijde) omvatten, **een onderwerp behandelen dat in het volkskundig plan Hoffmann-Krayer kan worden ondergebracht** (o.a. materiële volkskultuur, beroepen, zeden en gebruiken, sociale en rechterlijke volkskunde, volksgeneeskunde, volksliteratuur, religieuze volkskunde, volksmuziek) en een deel of het geheel van Vlaanderen betreffen, eventueel met vergelijking met andere gebieden. Het werk moet voorzien zijn van een wetenschappelijk apparaat (bronnenvermelding of bronnenuitgave, zegspersonen, ikonografisch materiaal, enz.) en een aangepaste bibliografie. Licentieverhandelingen dienen in herwerkte vorm te worden ingediend.
- Art. 3 De in het Nederlands gestelde manuskripten moeten in drie exemplaren **vóór 15 januari 1990** worden ingediend op het sekretariaat van de K.B.O.V. : Kraanlei 65, 9000 Gent.
- Art. 5 en 6 De prijs bestaat uit een diploma en een geldbedrag van 20.000 BF. De jury kan eventueel een aanmoedigingspremie toekennen als ze oordeelt dat geen der ingezonden werken in aanmerking komt voor de prijs.
- Art. 7 De K.B.O.V. behoudt zich het recht voor de werken, binnen drie jaar na hun bekroning, uit te geven, zo dit financieel doenbaar is.

Het volledige reglement van de ALFONS DE COCKPRIJS kan worden **aangevraagd** op bovenvermeld sekretariaatsadres.

ZIEL EN DOOPSEL VAN (ON)GEBOREN KINDEREN. Vier eeuwen dispuut.

INLEIDING

In de verzamelingen van het Gentse Museum voor Volkskunde berust een spuit, inv.nr. V.G. 26 - 229. Omtrent de herkomst van dit instrument bestaat twijfel. Toen de heer L. Hoste, destijds konservator van het museum, in 1965 de systematische inventarisatie aanvatte, werd hij gekonfronteerd met een groot aantal voorwerpen waarover geen informatie bekend was nopens de verwerving en/of de herkomst. Deze objecten kregen het algemeen inventarisnummer "VG.26-...".⁽¹⁾ Die "26" staat voor 1926, het stichtingsjaar van de "Bond der Oostvlaamse Folkloristen". Deze vereniging begint in die periode allerlei voorwerpen en dokumenten te verzamelen die uiteindelijk de kern vormen van het "Museum voor Folklore" (1931), later het "Museum voor Volkskunde".

De inventarisfiche vermeldt dat de spuit uit de drogisterij De Vreeze-Wunghel afkomstig zou zijn. Die drogisterij is pas in 1960 door het museum aangekocht. De nochtans zeer uitgebreide boedelinventaris stipt dit instrument nergens aan. Het is daarom niet uitgesloten dat de spuit bij de opstelling van de drogisterij reeds tot de kollektie van het museum behoorde en veeleer toevallig in de vitrinekast van de drogisterij terecht kwam. Als de spuit werkelijk als een doopsput mag worden geïdentificeerd - het onderwerp van deze studie - lijkt het weinig waarschijnlijk dat ze tot het instrumentarium van een drogist behoorde...

Beschrijving.

De spuit, lood-tinlegering, bestaat uit drie delen: een cilindrisch reservoir, een zuiger en een canule (1.ca.30 cm, Ø 2,5 cm). De zuigstaaf met bovenaan een ring wordt door middel van een schroef dop op het reservoir geschroefd. De canule wordt rechtstreeks op het reservoir vastgedraaid. De canule is niet recht van vorm en eindigt niet op een punt zoals in de meeste gevallen, maar is gebogen en eindigt op een eivormige sproeier met 18 gaatjes. Het inbrengen van de vloeistof kan op verschillende manieren gebeuren: ofwel rechtstreeks in het reservoir, door de zuiger of de canule te verwijderen ofwel door de vloeistof op te zuigen.

Funktie.

De inventarisfiche identificeert de spuit in eerste instantie als klisteerpomp, maar later voegt een anonus er aan toe: *gezondheidssput na de maandstonden van de vrouw*. In een nog latere fase wordt dit instrument als *doopsput* omschreven, gebruikt door de vroedvrouw

1. Met dank aan de heer L. Hoste voor deze inlichting.

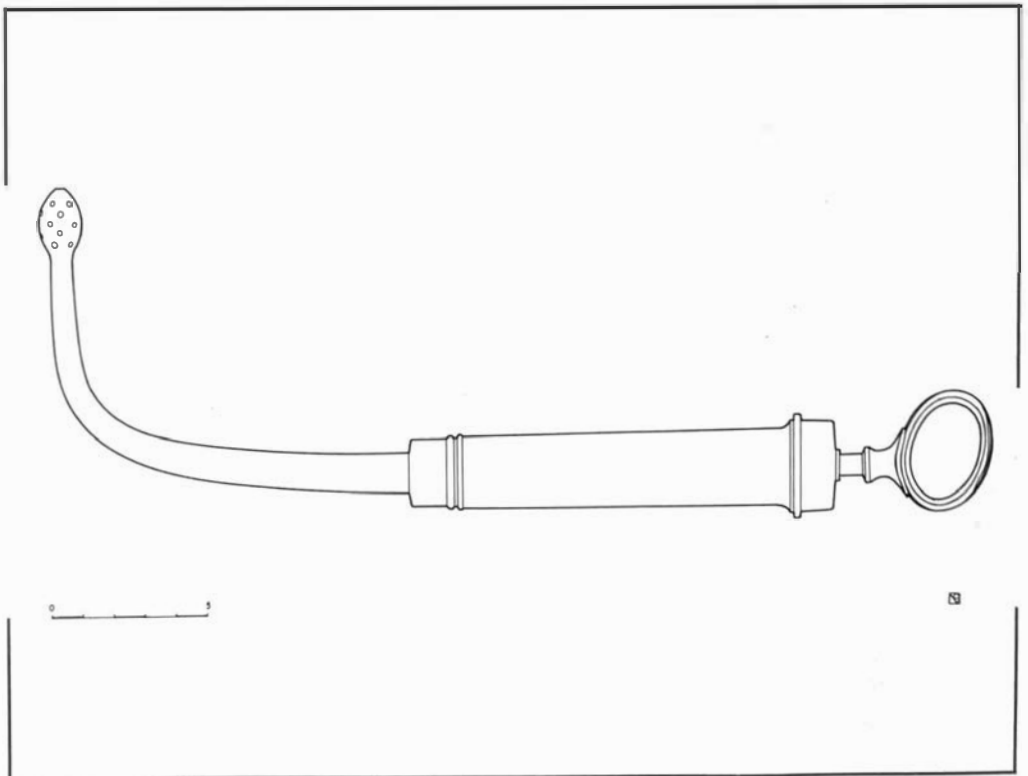
om het kind *in utero* te dopen, wanneer een slechte afloop van de bevalling verwacht wordt.

Vergelijkbare exemplaren zijn zeldzaam; enkel het Gruuthousemuseum te Brugge bezit een min of meer gelijksoortig instrument.

Probleemstelling.

Het ligt in onze bedoeling na te gaan of dit instrument daadwerkelijk als een doopsput gebruikt is en volgende vragen te beantwoorden:

- Sinds wanneer bestaat dergelijke spuit? Is er ooit spraak van een uitvinder?
- Wie maakt er gebruik van, in welke omstandigheden?
- Vloeit de verwarring tussen klisteer- en doopsput voort uit het feit dat beide verrichtingen met hetzelfde instrument gebeuren?

"Doopsput" in het Museum voor Volkskunde.

DE ROL VAN DE KERK EN VAN DE GENEESKUNDE BIJ HET DOPEN.

Alhoewel een doopsput nog in een vrij recent verleden schijnt gebruikt te zijn, blijkt bij navraag dat heel weinig mensen (ook uit de medische en godsdienstige sektor) van het bestaan ervan op de hoogte zijn. De idee dat een kind wordt gedoopt *in* het lichaam van de moeder door middel van een weinig steriel instrument, wekt thans ongeloof en afkeer. Wij wensen onze voorouders niet met de vinger te wijzen, maar dienen ons in te leven in de mentale en materiële leefwereld van de 17de - 18de - 19de eeuw. Hierbij houden wij rekening met twee factoren: de invloed van de Kerk en de medische kennis van die periode.

De Kerk en de godsdienstige opvattingen.

De Kerk had een grote impact op de toenmalige samenleving. Ondanks de sekulariserende tendenzen die opduiken in de 18de eeuw, blijft het volk in grote mate gelovig, ook bijgelovig. Ziekenzorg, armenzorg, onderwijs, vrije tijd, kortom: het maatschappelijk leven wordt voor een deel gedomineerd door de Kerk.

Zuigelingen die sterven tijdens of kort na de bevalling, ontlopen evenmin de kerkelijke invloed. Indien de dood haar tol eist vooraleer het doopsel kan toegediend worden, zou de ziel van het wicht immers voor eeuwig van Gods aanschijn verstoken zijn! Dit geestelijk aspect krijgt veel meer belang dan het fysische feit van de dood van het kind op zich. *"Le pire ce n'était pas la mort; elle était alors tellement familière qu'elle faisait partie de la vie. Le pire c'était cet enfant mourant sans avoir été ondoyé, parce qu'on n'en avait pas eu le temps ou parce que l'accoucheuse ne connaissait pas les mots qui auraient pu le sauver".*⁽²⁾

Getraumatiseerd beschouwen de ouders die dood soms als een slecht voorteken: de verdoemde ziel zou wel eens kunnen terugkomen als een dwaallichtje en de gemeenschap kwellen. In haar ijver om heidense overleveringen zoveel mogelijk uit te roeien, zet de Kerk alles op alles om de toediening van het doopsel te bespoedigen. Het gaat om het individuele heil van het kind. Het koncilie van Trente (1545 - 1563) besluit dat het kind binnen 24 uren na de geboorte moet worden gedoopt. Daar er toch nog borelingen aan deze verplichting ontsnappen, voorziet de geestelijkheid, bij moeilijkheden, onmiddellijk na de bevalling een nooddoop. Reeds vanaf de 13de eeuw wordt dit toegepast en vanaf de 17de wordt het geleidelijk aan de gewoonte. C. Vandenbroeke citeert cijfers voor Zeveneken: omstreeks 1700 worden nog geen 3 % van de geboortes gevolgd door een nooddoop; tegen het eind van de 18de eeuw stijgt dit cijfer tot 25 %.⁽³⁾

2. Gélis, J., p. 489.

3. Vandenbroeke, C., p. 121.

De overheid begint ook in te zien dat de tocht naar de kerk, in volle winter op het platteland, zeer nefast kan zijn voor de pasgeborene. Soms is reeds tijdens de bevalling te voorzien dat het kind doodgeboren ter wereld zal komen : in dit geval wordt het reeds zichtbare deel gedoopt of geschiedt de doop "in utero".

Maar er zijn de ongelukkigen die door een of andere omstandigheid aan hun lot niet weten te ontsnappen. Ze komen terecht in de "limben", een soort "voorgeborchte" van de hel, waarin ze tot het eind der tijden het laatste oordeel moeten afwachten. De mening van Augustinus (354 - 430) als zouden ze gedoemd zijn tot eeuwig dwalen, werd reeds vanaf de 13de eeuw geminimaliseerd. De opvatting was bijzonder hard voor ongedoopte zuigelingen; een laatste rustplaats op gewijde grond rond de kerk is hen niet gegund !

In de kontekst van dergelijk drama moeten de zgn. "*Sanctuaires à répit*" gesitueerd worden.⁽⁴⁾ Dit zijn bedevaartplaatsen waar de familie naartoe trekt met het dode, soms zelfs ontgraven, kind in de hoop op een tussenkomst van een heilige. Vertoont de dode zuigeling door een mirakel plots levenstekenen, dan kan de doop plaatsgrijpen, waarna met een gerust geweten een begraafing in gewijde grond volgt. De verbreiding van de gewoonte om op een bevalling onmiddellijk een nooddoop te laten volgen (of een doop *tijdens* de bevalling) is niet alleen het gevolg van een religieuze overtuiging.

Het wijst er op dat de tijdgenoot fel bewust was van de risico's die verbonden zijn aan het bevallen. Toenmalige medische hulpverlening is niet in staat die op te vangen. Zwangerschap krijgt aldus vaak een dramatische ontknoping, zowel voor de moeder als voor het kind.

Medische kennis.

De bevalling, een vrouwelijke aangelegenheid bij uitstek, vormt een cruciaal gebeuren binnen een beperkte gemeenschap, de buurt. Verwanten willen een hand toesteken, maar de voornaamste rol ligt bij de vroedvrouw. Bij moeilijkheden is ze nochtans volkomen onmachtig daar haar theoretische en praktische kennis zeer gering is : zij is wel verplicht om een eksamen af te leggen voor de pastoor en voor een geneesheer, al blijft het tweede bijna altijd dode letter. Er wordt duidelijk meer belang gehecht aan haar capaciteit om een nooddoop toe te dienen dan aan haar kennis van verloskundige aangelegenheden.

Problemen zijn er nochtans legio : een dubbele activiteit van de vrouw - het huishouden en het arbeidscircuit - brengen een vroegtijdige fysieke aftakeling teweeg. Hongersnood en eenzijdige voeding veroorzaken een gebrek aan vitamine D wat aanleiding geeft tot bekkenvernauwing. Dramatische verhalen rond afschuwelijke bevallingen verhogen de psychologische druk bij de zwangere vrouw en tenslotte is er een nijpend gebrek aan elementaire hygiëne. Bovendien wordt een geneesheer om financiële of morele redenen weinig of nooit geconsulteerd. Kraambedsterfte is dan ook een acuut probleem. C. Vandebroeke vermeldt een risico van 1,5 à 2 % per bevalling, wat a rato van een vijftal bevallingen per vruchtbare periode een overlijdenskans van 7,5 à 10 % geeft.⁽⁵⁾

Deze hoge sterftegraad komt voor in alle maatschappelijke geledingen en dit tot het einde van de 19de eeuw. De zuigelingen gaat het nog slechter af. De perinatale sterfte (= doodgeborenen + sterfte binnen de eerste levensmaand o.a. door bevallingsproblemen) schommelt tussen cijfers van 10 à 20 %.⁶⁾ De alledaagsheid van zuigelingensterfte brengt er een soort ongevoeligheid voor teweeg bij de volwassenen... het geestelijk welzijn primeert. Vanaf het midden van de 18de eeuw komt er in medische kringen nochtans een debat op gang om aan die onzalige situatie een einde te maken: *"Gemerkt deze Vrouwen van het Ampt, 't gene zy onrechtveerdig bezitten, geen de minste kennis hebben, zoo doet hun Handgedaet niet alleen het Menschdom zugten, maer zelfs vernietigen, aen de Bevolkering een oneindig getal Kinderen wegrukkende..."*⁷⁾

Tegen het eind van die eeuw komt een betere opleiding tot stand. Medische Colleges oefenen een strenge controle uit. Er verschijnen heel wat handleidingen ten dienste van de vroedvrouwen, opgesteld door beroemde verloskundigen zoals H. Van Deventer (1651 - 1724), J. Raulin (1708 - 1784), J.B. Jacobs (1734 - 1790), J.L. Baudelocque (1748 - 1810), e.a. Kenmerkend voor deze bewustwording zijn de lessen van Marguerite-Angélique Le Boursier du Coudray (2e h. 18de eeuw), een vroedvrouw aangesteld door de Franse Koning. Ze trekt van stad tot stad (o.a. te Ieper) om theoretisch en praktisch onderricht aan aspirant-vroedvrouwen te verstrekken.

Ondanks het belang van al deze door de overheid gestimuleerde acties mag de realiteit niet worden verdoezeld. Zo blijft de toestand op het platteland vrijwel ongewijzigd. Niettegenstaande alle verbeteringen tijdens het laatste kwart van de 18de-eeuw blijft de geneeskunde bij echte moeilijkheden voor een groot deel machteloos. Slechts op het einde van de 19de eeuw slaagt de verloskunde er in het sterftecijfer naar beneden te halen.

HISTORISCH OVERZICHT VAN HET DOOPSEL "IN UTERO"

De spuit die vermoedelijk gediend heeft om kinderen te dopen "in utero", vormt het vertrekpunt van deze studie over de evolutie van het gedachtengoed rond de toediening van het doopsel *in* het lichaam van de moeder.

De voorgeschiedenis.

Reeds in het begin van het kristendom bestaat het probleem. Augustinus, en in zijn spoor tal van andere scholastici raadt het procédé ten zeerste af: volgens hem is het onmogelijk het kind in de moederschoot in contact te brengen met gewijd water. De opvatting dat het kind geboren moet zijn om gedoopt te worden, zal nog lang blijven doorleven, ondanks de opkomst van nieuwe ideeën.

4. Deze werden reeds uitvoerig bestudeerd door J. Gélis, M. Laget en voor onze streken door J. Van Acker.

5. Vandenbroeke, C., p. 112.

6. Gélis, J., p. 347.

7. Jacobs, J.B., *Vroedkundige Oefenschool*, p. 3.

Vanaf de 15de eeuw komt geleidelijk aan een nieuwe zienswijze op; in de 17de eeuw bevestigen vroedvrouwen zelfs met stelligheid dat het kind gemakkelijk met water kan bevochtigd worden en dit *met de hand of met een sponsje*. Niets staat het doopsel "in utero" dan nog in de weg: het wordt een middel bij uitstek om de dood te snel af te zijn. In die kontekst moeten we het gebruik van een spuit situeren.

De 17de eeuw

A.G. Homblé situeert in zijn artikel over het gebruik van specifieke doopsputen in de 16de eeuw: *"Het verbaast ons geenszins', dat vroedvrouwen in de zestiende eeuw in vele gevallen uit godsdienstige overtuiging, of ook gedwongen door de geestelijkheid overgingen tot onzinnige handelingen; traden er bij bevalling complicaties op, dan trok de vroedvrouw een arm of een been van de boorling in komst te voorschijn, en, besprenkelde die met gewijd water. In andere gevallen, bracht zij met een nooit ontsmette tinnen doopsput, gewijd water in de vagina van de barende"*.⁽⁸⁾

J. Gélis daarentegen situeert het gebruik van doopsputen in de 18de en de 19de eeuw.⁽⁹⁾

We kunnen nochtans met een vrij grote zekerheid stellen dat F. Mauriceau (1637 - 1709) in zijn *"Tractaet van de siektens der swangere vrouwen"*, als eerste de mogelijkheid geopperd heeft om een doopsel "in utero" toe te dienen door middel van een spuit: *"... dat'er geen gelegentheden zyn, by welke men den Doop aen het kind niet wel sou kunnen toebrenghen, terwyl het noch in den buik van de moeder is, het licht zynde suiver water te brengen door het pypje van een spuit tot op eenig deel van syn lichaem"*.⁽¹⁰⁾

Het gaat er de Franse verloskundige niet zozeer om een gemakkelijke manier op punt te stellen om het doopsel "in utero" toe te dienen, maar om te verhinderen dat om diezelfde reden een *keizersnede* wordt uitgevoerd. Het is inderdaad zo dat tot in de 20ste eeuw, zowel in de geneeskundige als in de theologische traktaten, keizersnede en intra-uteriene doop in één adem genoemd worden. We moeten letten op het onderscheid tussen de keizersnede uitgevoerd op een *levende vrouw* en deze uitgevoerd op een *dode vrouw*. De Oudheid kende reeds de keizersnede, maar deze werd toen vermoedelijk alleen op dode vrouwen toegepast. Numa Pompilius (Rome, ca. 715 - ca. 672 v.C.) zou zelfs een koninklijke wet uitgevaardigd hebben, waarbij iedere dode zwangere vrouw moest opengesneden worden om het kind eruit te halen, wat in de meeste gevallen zinloos was. Het is deze wet die de Kerk vanaf de 8ste eeuw te berde brengt, niet zozeer om het leven van het kind te vrijwaren, als wel om het een doopsel te kunnen toedienen. Heel wat concilies gewijd aan dit sakrament, legden daar de nadruk op. Men spoorde bovendien aan snel in te grijpen: alle instrumenten dienden reeds klaar te liggen tijdens de

8. Homblé, A.G., Brab. Folkl., p. 256.

9. Gélis, J., p. 501.

10. Mauriceau, F., p. 273.

doodsstrijd van de vrouw! Aanvankelijk mocht de familie beslissen of een keizersnede mocht worden toegepast op de gestorven moeder. De kerkelijke aanmaning om dit zeker te doen, wordt in het kader van de strenge contrareformatie geleidelijk aan een *bevel*. Daarmee werd tezelfdertijd het probleem gesteld op welk moment de foetus bezield wordt. J. Florentini stelt in zijn werk *"De Hominibus dubiis baptizandus seu de baptismo abortivorum"* (1658) dat de "vrucht" bezield wordt vanaf het ogenblik van de conceptie. De invloed van de *"indubitata doctrina"* op de evolutie van de toepassing van de keizersnede was enorm: *"Elle conduisait à intervenir sur toute femme qui mourait, des lors qu'on la soupçonnait d'être enceinte : elle contraignait l'Eglise à se mobiliser d'une manière permanente, afin de traquer la vie dans ses premiers balbutiements."* ⁽¹¹⁾

Hoe dan ook, wanneer de Kerk het heeft over het toedienen van het doopsel via een keizersnede, impliceert dit een keizersnede op een *dode vrouw*. Wat F. Mauriceau aanklaagt, is niet de ingreep op de dode vrouw, maar wél de keizersnede bij de *levende* vrouw, enkel en alleen om het doopsel te kunnen toepassen.

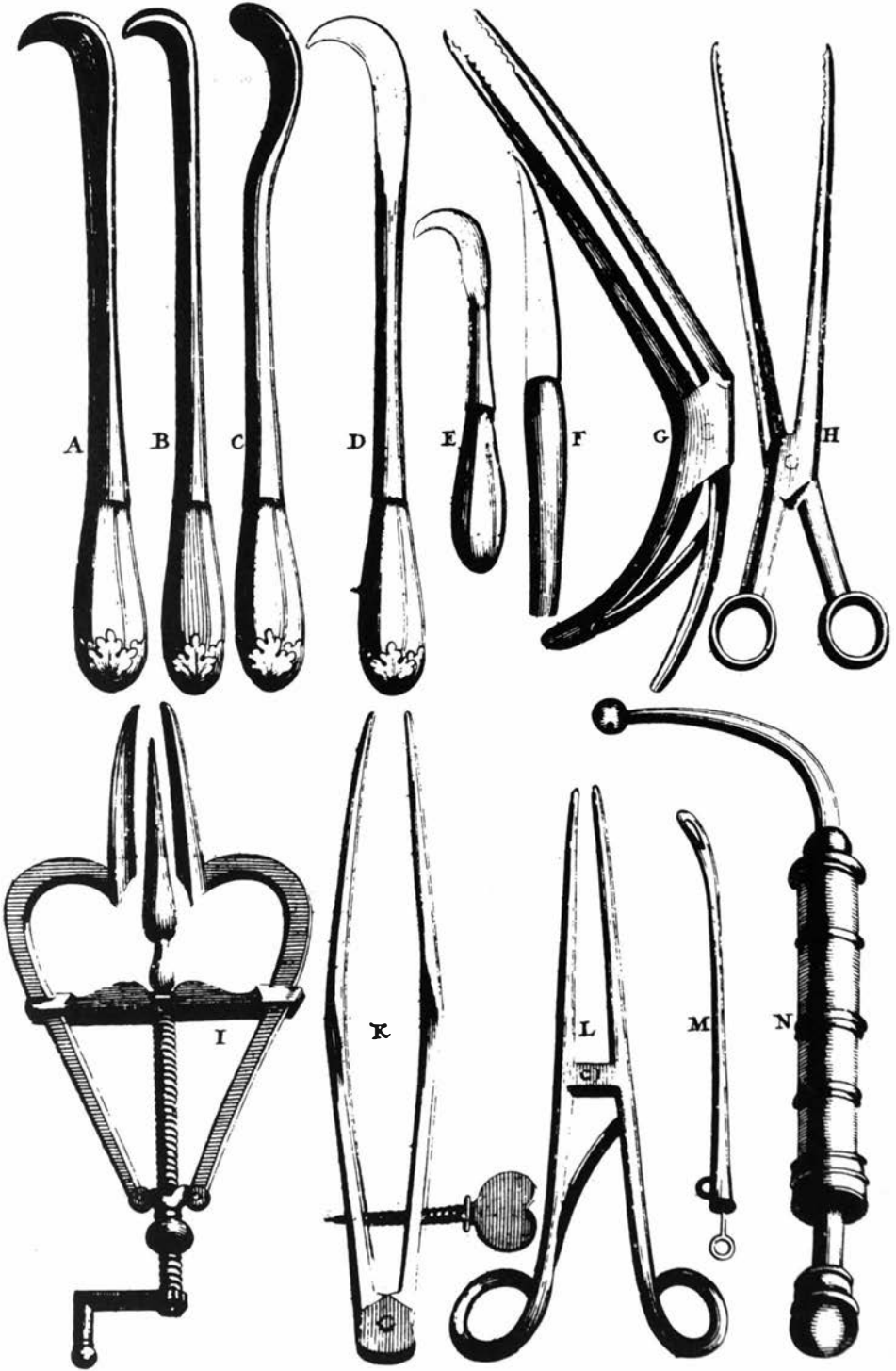
Hierbij doet hij de waarheid geweld aan. De eerste chirurgen die pogingen ondernomen hebben om de keizersnede uit te voeren op een levende vrouw, hebben wel aan het doopsel gedacht, maar hun belangrijkste doel was de redding van moeder en kind. De doopsput van Mauriceau kon in die zin geen volwaardig alternatief zijn voor de keizersnede. Zo wordt de hele 17de eeuw gekenmerkt door de hevige polemieken die de medische wereld beroeren: Ambroise Paré (1637-1709), J. Guillemau (1550-1610) en F. Mauriceau, om er een paar te noemen, zijn fervente tegenstanders geweest van de keizersnede, en hebben door hun gewichtige positie iedere vooruitgang op dat gebied ernstig tegengewerkt. F. Rousset, die als eerste ten gunste ervan gepleit heeft, bekleedde in het gedachtengoed van de 17de eeuw zowat een uitzonderingspositie.

Volgens F. Mauriceau moet een bevalling, hoe moeilijk ze ook verloopt, *altijd* mogelijk zijn zonder tot een keizersnede te moeten overgaan: *"Wanneer een swangere vrouw met'er daed in den arbeid is, dan gebeurt het seer selden dat een ervaren Handmeester haer het kind niet sou kunnen afhalen, 't zy levendig of doot, in 't geheel of met stukken, in een woord, dat hy daer in niet ten goeden einde sou komen... sonder dat het nodig zy, dat men door een te seer buitensporige onmenschelykheit, wreedheit, en barbaersheit, sou komen tot d'uitsnydende werking, terwyl de moeder noch levendig is, gelyk eenige schryvers te seer roekkeloos gewilt, en somtyds selfs in 't werk gestelt hebben, 't welk verscheide onverstandige noch dagelyks buiten in 't veld doen door een snood misbruik dat alle overigheden behoorden te verhinderen."* ⁽¹²⁾

Vermits hij oordeelt dat het doopsel een doorslaggevend argument is kan hij mogelijke tegenstanders ook op dat gebied de mond snoeren daar hij voor de toediening iets voorzien heeft.

11. Gélis, J., p. 505.

12. Mauriceau, F., p. 269.

Gravure uit F. MAURICEAU "Tractaet van de siektens der swangere vrouwen...", p. 278:
 het instrumentarium van de geneesheer bij bevallingen.
 Onder de letter N de spuit waarmee 'in utero' het kind kan worden gedoopt.

Dit is een waerheit by alle verstandige menschen toegestemt; en siet hoe ik die lichtelyk bewyse, de krachtigste tegenwerping oplossende die men sou kunnen doen, om de voorgewende noodzakelykheit van dese uitsnydende werking vast te stellen, terwijl de vrouw noch levendig is; en deze is dat men in het kind tweederlei leven moet aenmerken, te weten, het lichamelyke en het geestelyke, en dat het geestelyke leven des kinds, 't welk het niet kan ontfangen dan door middel van den Doop, meer te achten is dan het lichamelyk leven der moeder, en dat om dese reden, indien het kind den Doop niet kon ontfangen dan door d'uitsnydende werking aen de moeder te doen, sy sou verplicht zyn de selve te lyden, ook met het haerblykkelyk gevaer van haer lichamelyk leven, 't welk sy moet geven om het geestelyke van haer kind te besorgen. ⁽¹³⁾

Een andere vraag die we willen beantwoorden, is reeds af te leiden uit het traktaat van Mauriceau. Hij heeft namelijk geen "doopsput" uitgevonden, term die we trouwens in geen enkel woordenboek terugvinden. Om te dopen kan om het even welke spuit in aanmerking komen, als het pijpje maar lang genoeg is om tot in de baarmoeder te dringen. In zijn "*Verklaring der Gereedschappen in de nevensgaende plaet vertoont*" benoemt hij het bewuste voorwerp N als volgt: "*Een speuit, bequaem om inwerpen te doen tot in den bodem der lyfmoeder, die een doorgaete knop hebben moet, met verscheide gaetjes aen 't einde van haar pypken*".⁽¹⁴⁾ Hij brengt dit instrument trouwens niet op de daarop volgende plaat met afbeeldingen van "*gereedschap van myne uitvinding*". G. Witkowski en A.G. Homblé, die beide spreken over de "*doopsput van Mauriceau*" hebben ons dus een ietwat vertekend beeld van de zaak gegeven. Een bijkomend bewijs vinden we door de geschriften (1694) van Ph. Peu (1623-1707), tijdgenoot van Mauriceau. Over het dopen "in utero" zegt hij: "*sans rechercher si l'on peut toujours poster ainsi de l'eau sur l'enfant, ce raisonnement ne subsistera quère si nous considérons que cette manière de baptiser n'est pas bien recue; qu'elle est nouvelle et que la vérité d'un tel baptême n'est tout au plus que probable. Or la probabilité n'est point le refuge des personnes sages: surtout quand il y va du salut des aures(sic)*".⁽¹⁵⁾

Hoewel gematigder in zijn uitlatingen dan Mauriceau is Ph. Peu zeker geen voorstander van de keizersnede - hij heeft ze trouwens nooit zelf uitgevoerd op een levende vrouw - maar hij is blijkbaar ook niet overtuigd van Mauriceau's methode om te dopen.

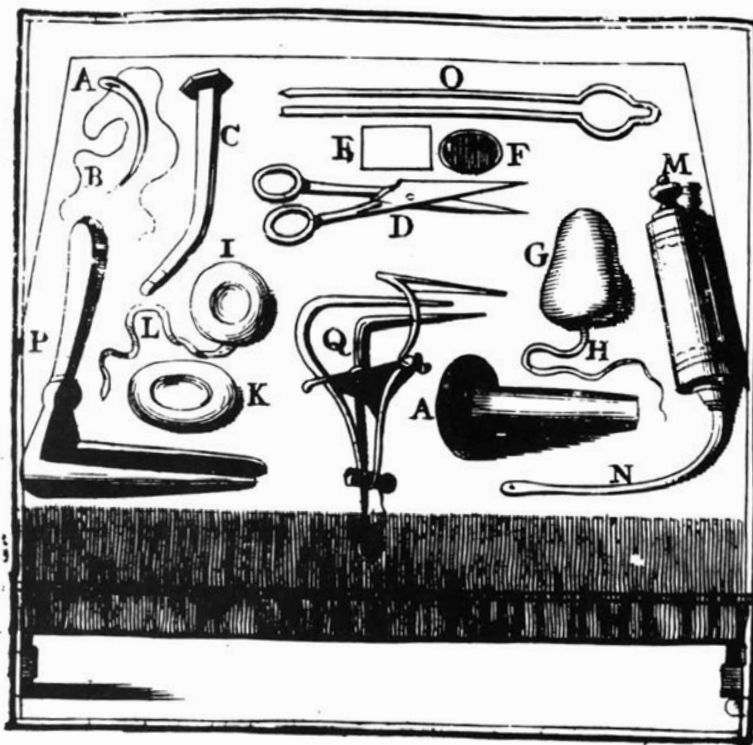
Hoe dan ook, uit de passage blijkt duidelijk dat een nieuwe *methode* gevonden werd om te dopen, maar geen specifiek instrument. Deze wijze heeft nog geen algemene ingang gevonden in theologische kringen. Hoewel Peu niet overtuigd is van de waarde van een doop in dergelijke omstandigheden heeft hij er niettemin zelf gebruik van gemaakt, zoals de volgende anekdote getuigt:

"Je me souviens qu'un homme qui était pour lors de la religion prétendue réformée, fit une fois tous ses efforts pour m'empêcher d'on doier

13. Idem, p. 273.

14. Idem, p. 278-279.

15. Peu, Ph., pp. 326-327.

Autres Instrumens servans aux Accouchemens

A. L'Aiguille courbe pour coudre la fourchette.

B. Le fil qui est passé.

C. La Canule dont on doit se servir.

D. Les Ciseaux pour couper le fil.

E. La Compresse pour mettre sous les points de l'aiguille.

F. L'Emplâtre nécessaire.

G. Pessaire qui a la figure d'un œuf.

H. Le fil qui y est attaché.

son enfant dans le péril. Je m'en rendis le maître malgré son opposition; de la j'ai pris occasion de le faire secrètement en de pareilles rencontres pour éviter toute contestation de me munir pour cet effet d'une petite seringue fort nette remplie d'eau claire, mise dans la poche, qui m'a fourni de l'eau qui m'a servi quelques fois pour on doier des enfant de cette nature dans le péril, dont je n'en ai averti les parents apres coup x en sortant".⁽¹⁶⁾

P. Dionis (†1718) publiceert zijn "*Traité général des accouchements*" (1718) in het begin van de 18de eeuw. Zijn ideeën leunen sterk aan bij zijn 17de-eeuwse voorgangers: "... il est rare de pouvoir trouver des personnes assez cruelles pour entreprendre une pareille operation sur des femmes vivantes." ... en verder "*mais en même temps qu'on la défend sur une femme vivante, on ordonne de la pratiquer sur les femmes mortes; et même on est obligé par un Commandement de la Loi, d'ouvrir le ventre à tous les femmes grosses dans le moment qu'elles viennent d'expirer.*"⁽¹⁷⁾ Deze laatste aanbeveling geldt zowel voor het dopen van het kind als voor de hoop het nog levend aan te treffen in de moederschoot. Op de plaat met illustraties van "*Autres instrumens servans au Accouchemens*" treffen we een gelijksoortige spuit aan als bij Mauriceau. Hij noemt deze een "*Séringue à femme*" met "*son canon courbe*", dus opnieuw geen specifieke verwijzing naar het dopen alleen.⁽¹⁸⁾ Het 17de-eeuws bronnenmateriaal brengt reeds in grove trekken een antwoord op onze vraagstelling:

- Mauriceau heeft een nieuwe *methode* gevonden om te dopen in de schoot van de moeder.
- Hij gebruikt daarvoor een spuit, echter *geen* specifieke doopsput.
- Deze manier van dopen wordt nog in twijfel getrokken door andere geneesheren en ook door theologen.
- Ze geven daarom nog steeds de voorkeur aan een keizersnede, echter wel op een dode vrouw.
- De keizersnede, vanaf de 16de eeuw op de levende vrouw toegepast, niet alleen om te dopen, maar hoofdzakelijk om kind en moeder te redden, wordt door de meeste geneesheren met misprijzen bekeken.

Onze volgende stap poogt te achterhalen in welke mate de getuigenissen van de erop volgende eeuwen deze basisideeën bevestigen of weerleggen.

De 18de eeuw

Reeds in de dertiger jaren van de 18de eeuw nemen de godsgeleerden van de Parijse Sorbonne een belangrijke beslissing. Op 10 april 1733 dekreteren A. Lemoine, L. De Romigny en De Marcilly de intra-uteriene doop door middel van een spuitje als een volwaardig middel te aanzien: "... pour ces considerations, et eu égard à l'exposé, suivant lequel on assure avoir trouvé un moyen certain de baptiser ces enfants ainsi renfermés, sans préjudicier à la mère, le Conseil estime que l'on pourroit se servir du moyen proposé, dans la confiance qu'il a que Dieu n'a point laissé ces sortes d'enfants sans aucuns Secours et

16. Idem, p. 178-179.

17. Dionis, M., p. 314-315.

18. Idem, p. 312-313.

supposant, comme il est exposé, que le moyen dont il s'agit est propre à leur procurer le Baptême... il s'agiroit... de changer une Regle universellement établie".⁽¹⁹⁾

G. Witkowski (1887) stelt dat deze beslissing, geakkrediteerd door paus Benedictus XIV, tot heden algemeen aanvaard werd door de hele kerkgemeenschap. De geleerden van de Sorbonne hebben zich tevens gebogen over het probleem van de keizersnede toegepast op een levende vrouw en hebben hun antwoord geformuleerd in vier delen :

1. *"Men magh tot de Keizers Sneede overgaan, wanneer een welgegronde hoope heeft van door dit middel Moeder en Kindt te behouden".*⁽²⁰⁾
2. *"Het Genoodschap antwoordt op de tweede Vrage, dat men zig van de Keisers-sneede niet bedienen magh, wanneer dezelve aan de Vrouw een zekere doot zoude toebrenghen en dat men dit voorsiet".*⁽²¹⁾
3. *"Het Genoodschap antwoordt op de derde Vrage, vooronderstellende ter eener zyde de zekerheid van 's Moeders en kindts doot, indien men de Keyzers-sneede niet in 't werk stelt, en ter andere zyde de onzekerheid van den uitslagh, indien men daartoe overgaat, dat 't geoorloft is zig van dit middel te bedienen, hoe klyne hoop hier in gelegen zoude wezen".*⁽²²⁾
4. *"Ter beantwoordinge van de vierde Vrage, oordeelt het Genoodschap, dat men agt behoort te slaan, wat van de eene kant de regtvaardigheid en van de andere kant de liefde vereischt".*⁽²³⁾

Hiermee bedoelen ze dat de moeder het recht heeft om te strijden voor haar eigen leven, terwijl de moederliefde ergens wel vereist dat ze het doopsel van haar kind en dus het spiritueel welzijn ervan boven haar eigen leven plaatst.

Het uiteindelijk besluit luidt dus : *"By gevolg behoort dit voor zeker gehouden te worden aangaande de vierde Vrage; dat 't leven des Kindts de voorrang verdient van 's Moeders leven, en dat, alhoewel deze zonder onregtvaardigheid zig zelve boven haar kindt magh schatten, zy zulks nog ans niet doen kan zonder aan de liefde te ontbreken".*⁽²⁴⁾

Menig 18de-eeuws auteur van verloskundige traktaten heeft deze beslissing van de Sorbonne gepubliceerd : J.J. Bruiher d'Ablaincourt († 1756), P.J. Van Baveghem (1745-1805), P. Huart, H. Van Doventer, J.B. Jacobs, e.a.

Allen zijn het erover eens dat de keizersnede op een levende vrouw mogelijk is en in bepaalde gevallen moet worden toegepast. Volgens voornoemde auteurs wordt echter al te vaak de vergissing begaan tot het uiterste te wachten vooraleer in te grijpen : dan is de vrouw reeds krachteloos en uitgeput, waardoor de ingreep veelal een noodlottige afloop kent.

19. Deventer, H. Van, *Observations importantes ...*, p. 367.

20. Idem, *Nieuw licht...*, p. 435.

21. Idem, p. 437.

22. Idem, p. 438.

23. Idem, p. 438-439.

24. Idem, p. 440.

In de 18de eeuw is er duidelijk een aanzet tot een meer rationele aanpak van het probleem. Typisch is het feit dat deze wetenschappers in eerste instantie het leven van moeder en kind aanhalen; het doopsel wordt steeds vaker slechts in tweede instantie genoemd. Uiteraard is dit niet het geval in alle milieus. Kerkelijke kringen blijven hameren op het belang van het doopsel. In dit verband mag de "*Embryologia Sacra*" (1745) van de Siciliaanse dokter en godsgeleerde F.E. Cangiamila (1702-1763) een mijlpaal genoemd worden. Het wordt gauw het lijfboek van allen die geïnteresseerd zijn in het lot van kinderen die nog in de moederschoot verblijven.

KORTEN INHOUD

VAN DE *Med 1214*

EMBRYOLOGIA SACRA

*Betreffende de pligten der Pastoors;
Genees-en-Vroed-kundige He-
ren; en namentlyk der Vroed-
Vrouwen, jegens de kinderen
die nog niet geboren zyn,*

GETROKKEN

Uyt het vermaerd werk van
den Eerwaardigen Heere *Fran-
ciscus Emanuël CANGIAMILA*,
Doctoor in de H. Godsgeleerd-
heyd, &c. &c.

TOT LEYDE,

M. DCC. LXXX.

Het is meermaals vertaald en kent een enorm succes in alle katolieke landen. De term "*Embryologia Sacra*" doet aldus zijn intrede in Europa vanaf het midden van de 18de eeuw, als de "wetenschap" die zich bekommert om het toedienen van het doopsel aan kinderen die vroegtijdig geboren worden, aan degenen die zich nog in de schoot van de moeder bevinden en aan degenen die niet via een natuurlijke bevalling ter wereld kunnen komen "*question de la plus haute importance, car il est de foi que le baptême est nécessaire au salut de tout être possédant une ame raisonnable*".⁽²⁵⁾

De rage van de sakrale embryologie is geen kortstondige opflakking geweest, gekristalliseerd rond de persoon van Cangiamila: hij heeft heel wat navolgers gekend en dit tot diep in de 19de eeuw. Het is niet voor niets dat Witkowski het heeft over "*les discussions étranges de l'embryologie sacrée, ses conclusions parfois monstrueuses, ses procédés d'une chirurgie tantôt barbare, tantôt ridicule*".⁽²⁶⁾

Inderdaad wordt de keizersnede op de dode vrouw, met het doopsel van de foetus als unieke doel, tot het obsessionele doorgedreven. J. Gelis spreekt in dit verband over "*la rage d'ouvrir*".⁽²⁷⁾ We lezen trouwens in Cangiamila "*Men moet veeleer de Lighaemen van hondert zwangere vrouwen openen, al zoude zulks vrugteloos aflopen, dan eenig Kind in het Lighaem van zyne Moeder te laeten vergaen*".⁽²⁸⁾

Er grijpt een ware mobilisatie van alle kerkelijke ambtenaren plaats om enige vorm van leven te ontdekken in de schoot van een gestorven vrouw. De "*Korten inhoud van de Embryologia Sacra*", gedrukt te Leiden in 1780, geeft "*Het is van de uytterste aengelegenheyd dat de Kerk-bediende een waekende oog hebben; 1° om de misvallen te beletten die de kinderen menigmael zoo na de ziel, als het Lighaem dooden... 2° zy moeten nauwkeurig letten, dat alswanneer een zwangere Vrouwe sterft... niet toe te laeten dat de vrugt in haeren Boezem nog besloten, met Haer begraven worde. 3° zij behooren de uytterste zorg te draegen, ten eynde de Geneesheren in het geval van zwaere baringen, de kragtdaedigste middelen zoude aenwenden tot behoudenis des Moeders vrugt: en ist datter geenen middel overig zynde, de Kyzerlyke Sneë werkstellig te maeken*".⁽²⁹⁾

Uiteraard toort Cangiamila tegen de veroorzaakte miskramen. Fervent aanhanger van de "*indubitata doctrina*" stelt hij: "... *niets isser strafweerdiger dan die ongegronde gewoonte, die tot heden op menigvuldige plaetzen nog in zwang blijft, van de klyne miskraemen, hoe wynig de vrught ook gevoordert zy, in de vuyligheyd te werpen, daer menze veelmals nog levende vind, en door dusdanige onagtzameheyd: laet menze zonder Doopsel vergaen*...".⁽³⁰⁾

Het behoort tot de taak van de pastoor het volk *in te lichten en te kontroleren*. Tekenend voor het gedachtengoed van de "*Embryologia Sacra*" is de stelling dat de arts de vrouw beter laat sterven tijdens haar bevalling dan haar een geneesmiddel toe te dienen dat de foetus

25. Witkowski, G.-J., *Histoire des accouchements...*, p. 133.

26. Idem, p. 134.

27. Gelis, J., p. 505.

28. *Korten Inhoud*, p. 21.

29. Idem, p. 5-6.

30. Idem, p. 10.

zou kunnen doden. *"Ik bekenne zulks zeer hard te zyn; maer van den anderen kant behoord dusdanige Vrouwe in indagt te nemen, het gene den Hyligen Geest tegen alle kranken uytroept: mynen Zone, bemerkt niet u eygen zelve in uwe onpasselykheyd, maer bid den Heere, en hy zal u gezond maeken."* ⁽³¹⁾

Zodra de betrokken persoon bemerkt dat de vrouw stervende is moet alles in gereedheid gebracht worden om de keizersnede uit te voeren. We kunnen ons hierbij best voorstellen wat de psychologische impact hiervan geweest is in die beroerde situatie... Een bijkomend probleem vormt *het vaststellen van de dood*. Dit thema zal de medische wereld nog lang beroeren. Hoe kan de dood met zekerheid vastgesteld worden? Hoe weet men dat men niet te maken heeft met een geval van schijndood? Want hoewel Cangiamila poneert dat men *"eenen chirurgyn"* moet laten roepen, wordt in de praktijk de ingreep al te vaak door de pastoor zelf gedaan. Dit probleem zal leiden tot polemieken tot ver in de 19de eeuw. Het laatste kwart van de 18de eeuw wordt trouwens o.a. gekenmerkt door de panische angst levend begraven te worden. De meest onwaarschijnlijke griezelverhalen deden en doen de ronde.

Tenslotte kunnen we tevens achterhalen wat Cangiamila denkt over het doopsel, toegediend in de schoot van de moeder. Het blijkt alvast dat hij er niet zo'n beslissende waarde aan hecht, want indien de vrouw sterft, moet hoe dan ook toch weer een keizersnede uitgevoerd worden. De Kerk wil immers dat het sakrament op het hoofd toegediend wordt. Bovendien kan het ook zijn dat er *"meerder vruchten ontvangen zijn"* en tenslotte gaat hij van de idee uit dat de ingreep, *"vermits men nu voor het Geestelyk Leven van het kind gezorgt hebbende, het tydelyk ook zoude bevorderen"*. ⁽³²⁾

De laatste faktor is weer biezonder illustratief voor het toenmalige gedachtengoed: eerst het geestelijk, pas daarna het lichamelijk welzijn!

De laatste hoofdstukken wijdt Cangiamila aan de persoon die moet dopen, in gewone en in moeilijke omstandigheden, aan de manier waarop hij het moet doen en aan de aard van het water dat ervoor gebruikt wordt.

Voor de toediening van het doopsel "in utero" raadt hij wel *"de spuytbuis"* aan: *"Wanneer het kind nog geheel in de Lyfmoeder is, dat de VroedVrouw met haer hand een wynig gebogen, 't water onmiddellyk op het Lighaem t'zy met een Spongie of Spuyt... Men moet het zelfde zeggen in 't geval dat het kind nog in zyn vliezen besloten ligt, en dat men dit niet kan openen (De vliezen behooren door een geoeffende hand spoedig geopent te worden; want de voornaemste Godgeleerde zeggen dat in den Doop het water onmiddellyk het lighaem raeken moet). Als de vliezen geopent zyn, moet men 't voor de tweede mael doopen op deze dobbele voorwaerde"*. ⁽³³⁾

Ook dit blijft een bestendig twistpunt: maken de membranen waarin de foetus besloten ligt, al dan niet deel uit van het kind en is in dit

31. Idem, p. 30.

32. Idem, p. 19.

33. Idem, p. 31.

geval het doopsel "in utero" geldig of niet? Zowel theologen als geneesheren blijven daar tot in de 20ste eeuw over debatteren.

P.J. Van Baveghem toont in zijn *"Tractaet ofte oordeelkundige aenmerkinge over de beruchte keysers-snede"* (1773) - waar hij trouwens een onvoorwaardelijk voorstander van is -, de onmogelijkheid aan van *"een Vrucht te kunnen doopen, liggende alsnog besloten in Syne vliesen"*.⁽³⁴⁾ *Soo is het onmogelyk, dat het water het lichaam kan raeken; het waer ook belacchelyk te willen gelooven dat het water primo instante, door deze membranen henen drong"*.⁽³⁵⁾

Volgens de ene teoloog is het membraan één met het embryo omdat het ook van zenuwen en bloedvaten voorzien is; anderen zien het als twee van elkaar te onderscheiden delen.

"Het is te verwonderen, hoe de Godtsgeleerde omtrent dese Materie sulke duysterheyd gelaeten hebben, ik geloove waer het saeken sy eenige medicynsche Facultyten hier over geconsulteerd hadden, ik en twyffele geensints, of deze Questie waer lang gedessideert".⁽³⁶⁾ Hij heeft niet kunnen vermoeden dat zelfs 19de eeuwse medici hier nog oneindig over gediskussieerd hebben.

Van Baveghem deelt dus zeker niet het entoesiasme van Mauriceau aangaande de weldoende werking van de doop door middel van een spuit. Volgens hem zijn er tal van omstandigheden waarin een gunstig effect onmogelijk is. *"Ik repeteere 't nogmaels, hoe het mogelyk waer een kind te kunnen doopen, liggende buyten de Lyfmoeder, sonder het doen der Keyserssnede, ongeacht men kromme en rechte spuyties gefingeert heeft; ik denke, dat den Heer Mauriceau syne stelling wat te voorbaerig op gestelt heeft, als niet denkende, dat zulke gevallen mogelyk zyn"*.⁽³⁷⁾

Deze punten moeten we zien in het kader van de propaganda die Van Baveghem verspreidt rond het uitvoeren van de keizersnede op een levende vrouw. Zo redt dit voorstel moeder en kind en kan men een volwaardig doopsel toedienen. Hij is nochtans zo eerlijk toe te geven dat *"soude men in alle laborieuse Accouchementen, daer het kind in gevaer is, synen toevlucht moeten nemen tot de Keyserssnede... dan seg ik, dat de Keyserssnede alsoo gemeen soude syn, soo als Scipio Mercurius wel eertijds seyde, dat dese operatie alsoo gemeen in Vranckryk was als de Aderlaeting voor de hoofdpyn in Italien"*.⁽³⁸⁾ Dit versterkt de idee dat de gewoonte toeneemt een nooddoop toe te dienen bij de minste moeilijkheid. Het is van belang nog even het werk van J.C. Huart aan te halen, namelijk het *"Enchiridion Artis Obstetricandi of Kort Begrip der Vroedkunde"* (1770). Hij bespreekt daarin de mening van M. Gamache, leraar in het genootschap der godsgelerden te Parijs :

"Het vermogen van zoodanigen Godsgelerden is al te aenzienlyk om aen't gemeyn daer van geene kennisse te geven... indien door hulpe van eenig Werktuylg, Water op het lighaem van 't Kind welk in zyns Moeders Boezem beslooten ligt, kan gesproeyd, en in den zelve tyd

34. Van Baveghem, P.J., p. 50.

35. Idem, p. 52.

36. Idem, p. 51.

37. Idem, p. 41.

38. Idem, p. 49.

met eene opregte meyning de woorden der forme van het Doopzel uytgesproken worden, dat het waerelyk gedoopt zal wesen, alhoewel het voorzigtig gedaen zal zyn, van het onder voorwaerde, is 't dat 't ter wereld komt, te Doopen. Men behoort tot uitvoering deser bewerking, zig van eene Seringe of Spuytbuys met zuiver lauw-water gevuld, te voorzien, aen welke een lange, dunne ende zachte Canule of Pypje vastgemaekt is: alsdan de besmeerde Hand met voorzigtigheyd in de Lyfmoeder gebraght, en eenen of meer Vingeren op eenig blood deel van 't Kind aengelegt zynde, zal men met de andere Hand de besmeerde Canule langsheenen de voorzeyde Hand in de lyfmoeder voeren, en het uyteynde van het Pypje tot tegen het deel van 't Kind alwaer den Vinger geplaatst is, genaedert zynde, het Water op het deel storten, ende in den zelve tyd de Woorden der forme zediglyk uytspreeken".⁽³⁹⁾

Om het overzicht van de 18de eeuw te beëindigen is het interessant even te kijken welke opvatting de *Encyclopedie* van Diderot en D'Alembert, bolwerk van het rationalisme, rond het onderwerp huldigt. Onmiddellijk valt de *progressievere stellingname* op.

In de strijd om het leven tussen moeder en kind, verdient de eerste de voorkeur: "... je suis bien éloigné de décider avec M. Cangiamila, que le danger, quoique douteux de la vie spirituelle de l'enfant, l'emporte sur le danger corporel de la mere".⁽⁴⁰⁾

Bij mogelijk overliden van het kind in de moederschoot wordt de gangbare methode van dopen vermeld "... on recommande de le baptiser par injection, ou en portant une éponge mouillée vers l'orifice de l'uterus". De encyclopedie wijst tevens op het gevaar dat het doorbreken van de membranen (noodzakelijk voor de validiteit van het doopsel) teweegbrengt voor moeder en kind.

Het verkrijgen van een consensus rond het toedienen van het doopsel is blijkbaar geen sinecure geweest!

Ook de schrijver van het artikel in de *Encyclopedie* verliest er de moed bij: "Cet article seroit immense, s'il faloit le grossir du fatras des opinions d'une foule de canosistes, on verroit peut-être un des exemples les plus frappants de l'abus causé par la fureur de dogmatiser".⁽⁴¹⁾

Blijft de vraag wie het nooddoopsel moet toedienen.

Hierover zegt Cangiamila: "Het Doopzel van eenen Geestelyken of Wereldlyken perzoon, van Man of Vrouw, geloovige of ongeloovige bediend zynde, is wettigh; indien 't met de vereyschte stoffe, wyze en oogmerk uytgevoerd wordt; nogtans is 't aen een Vroed-Vrouwe niet geoorloft een kind te doopen, ten zy'er zoodanig gevaer voorhanden is, men vreesde dat het kind zonder doopzel zoude kunnen sterven, en dat daer geene geloovige, zelfs wereldlyke tegenwoordig zyn, die in staet zyn van te doopen".⁽⁴²⁾

Iedereen mag dus in geval van nood een doopsel toedienen; anders komt deze taak enkel aan de priester toe. Uiteraard wordt in eerste instantie steeds de vroedvrouw of vroedmeester vernoemd. Er bestaat

39. Huart J.C., pp. 146-147.

40. Diderot-D'Alembert, p. 388.

41. Idem, p. 388.

42. Korten *Inhoud*, p. 29.

inderdaad veel kans dat een dergelijk persoon bij een bevalling aanwezig is. Dezelfde richtlijnen (met betrekking tot het toedienen van het doopsel) komen ongewijzigd terug vanaf de 17de eeuw tot in de 20ste eeuw, zowel in de theologische als in de verloskundige traktaten. Het is trouwens opmerkelijk dat die werkjes reeds in hun titel verwijzen naar de vroedvrouw, zo bvb. het *"Handboekskén van de Vroed-Vrouwen en Vroed-Meesters behelzende 28 artikelen wegens het dopen (enz.)"* (Gent, 1837), waarmee we onze intrede doen in de 19de eeuw.

De 19de eeuw

Dit boekje *"Gemaekt in eene conferentie van Pastors in het Bisdom van Gend"* wordt biezonder op prijs gesteld door de Vicaris-Generaal L. Sonnevillè: *"Eertyds met de zorge der zielen belast zynde, ... zoo was ik t'elkens, ik bekenne het, vol bekommernisse dat er misschien door myne onagtzaamheyd eenige kinderen zonder doopsel voor eeuwig zouden verloren gaen... God gaeve dat wy alle neerstiglyk overweegden, en dat alle priesters hadden en leesden de Embryologia Sacra; het werk van den roemruchtigen Heer Cangiamila, in het fransch uytgegeven en verkort door Dinouart! ... hier uyt zult gy ten minsten konne besluyten... hoe zeer het my van het begin af behaegd heeft, dat gyliden in uwe conferentie zoo voordeelige stoffe verhandeld hebt..."*⁽⁴³⁾

De ideeën van Cangiamila zijn in de 19de eeuw duidelijk nog treffend aktueel. Zijn suprematie in kerkelijke kringen wordt vermeld in een traktaat van Engelbertus, Kardinaal en Aartsbisschop van Mechelen (1851) *"Zoo leert ook den vermaerden Cangiamila, schryver van eene Embryologia, welke de goedkeuring verdiend heeft van den geleerden Paus Benedictus XIV en van verscheydene Universiteyten. Dit is daerenboven de leering van het grootste gedeelte der hedendaegsche physiologisten"*.⁽⁴⁴⁾

Het werkje van de 'conferentie van Pastors in Gend' evenals dat van Engelbertus bevat tal van raadgevingen met betrekking tot het doopsel: wie moet dopen, met welk water, op welk lichaamsdeel, welke woorden de verantwoordelijke moet uitspreken, wat hij moet doen in geval van een "wanschepsel" (waterhoofd, Siamese tweeling, ...), van een vroegtijdige geboorte of een miskraam. Rond het doopsel "in utero", bestaat nog steeds twijfel omtrent de validiteit ervan: *"Alhoewel alle doopsels binnen 's moeders lichaem twyfelagtig zyn, op welk deel van 's kinds lichaem zy ook mogen geschieden, nogtans, aengezien er niemand zonder doopsel kan zalig worden en mag men dezen onzekeren middel of onzeker doopsel, niet verzuymen"*.⁽⁴⁵⁾ Vermoedt hij of zij dat het doopsel "in utero" niet op een waardig lichaamsdeel gebeurd is (bvb. een teen) en heeft men kans om het te herhalen op een waardiger lichaamsdeel zoals het hoofd dan moet men beloven dat zeker te herhalen; wordt het kind levend geboren, dan moet het nogmaals gedoopt worden door een vroedvrouw. Uiteindelijk zal de priester het definitief doopsel toedienen. Ook Engelbertus brengt een

43. *Hand-boekskén van de Vroed-vrouwen*, p. 3.

44. Engelbertus, p. 43.

45. *Hand-boekskén van de Vroed-vrouwen*, p. 8.

dergelijke volgorde naar voor. *"Si, avec ces quatre baptêmes les papiers du jeune chrétien ne sont pas en règle, c'est que la chancellerie cèleste sera bien vétilleuse"*.⁽⁴⁶⁾

De twee 19de-eeuwse kerkelijke traktaatjes raden beide het gebruik van een spuit aan om het kind "in utero" te dopen: *"Aengezien het dikwyls zeer moeylyk is de vrugt in s'moeders lichaem, alhoewel de vliezen gebroken zyn, met de hand, spongie of lepel, met genoegzame veelheyd van water te doopen, en het hoofd te bereyken, als zynde het edelste en zekerste deel; daerom is het zeer geraedzaam dikwyls en zelfs noodig tot het doopen eene spuyte te gebuyken, eene regte of kromme volgens dat den nood vereyscht, van welk instrument de vroedvrouwen zouden behooren voorzien te zyn"*.⁽⁴⁷⁾ Deze passage bewijst nogmaals dat geen specifiek doopinstrument gebruikt wordt. Engelbertus raadt eigenlijk zelfs aan *geen* instrument te gebruiken: *"... eene genoegzane hoeveelheyd van water gebuykende en by middel van eene spuyt of spons, of beter, als het mogelyk is, by middel van de hand het kind wasschende ter zelfder tyd dat men de woorden uytspreekt"*.⁽⁴⁸⁾ Uit artikel 16 van het boekje der pastoors leiden we af dat de zorg om de moeder nog steeds moet onderdoen voor het zieleheil van het kind: *"Noyt mag men om het leven van de moeder te behouden, middels gebuyken, die regtstreeks of directelyk dienen om de vrugt te dooden, als by voorbeeld, het uytbooren der herssenen, en meer andere ongeoorlofde remedien"*.⁽⁴⁹⁾

Het blijft trouwens gebruikelijk de keizersnede toe te passen op de gestorven vrouw (ondanks een reeds uitgevoerd doopsel "in utero"): *"Een vrouwspersoon, 't'zy getrouwd of ongetrouwd 't'zy zeker of twyfelagtig bevrugt, overleden zynde, moet aenstonds geopereerd worden om aen de vrugt het heylig doopsel te bezorgen"*.⁽⁵⁰⁾ Of ook: *"Le courant favorable à la césarienne systématique sur femme morte se maintint jusqu'au XIXe siècle. Ainsi Mgr Bouvier, évêque du Mans, s'en fit-il l'ardent propagandiste dans l'ouvrage qu'il publia en 1843"*.⁽⁵¹⁾ Zelfs de levende vrouw moet ertoe bewogen worden de operatie te ondergaan indien er een mogelijkheid tot sukses bestaat. Men kan haar echter niet dwingen. Op een *dode* vrouw mag het absoluut niet verzuimd worden. Het behoort tot de taak van de priester, vroedvrouwen en artsen te wijzen op de noodzaak van een dergelijke ingreep.

De priester zelf moet de keizersnede leren uitvoeren om het aan anderen te kunnen onderrichten. P. Debreyne, auteur van de *"Moechialogie Sacrée"*, *"encourage le chirurgien en soutane par les paroles suivantes: qu'il s'arme du signe de la croix, qu'il fasse la section avec confiance et courage"*.⁽⁵²⁾ Engelbertus haalt het *"Ritueelboek van Roomen en dat van Mechelen"* aan om op de noodzaak te wijzen van een keizersnede "post mortem": *"wanneer eene zwangere vrouw komt te sterven, moet men er het kind uythalen, en het doopen indien het*

46. Witkowski, G.-J., *Histoire des Accouchements*, p. 148.

47. *Hand-boekken van de Vroed-Vrouwen*, p. 15-16.

48. Engelbertus, p. 7.

49. *Hand-boekken van de Vroed-Vrouwen*, p. 15.

50. *Idem*, p. 14.

51. Gélis, J.P., p. 506.

52. Witkowski, G.-J., *Histoire des Accouchements*, p. 150.

leeft".⁽⁵³⁾ Hij toernt in alle hevigheid tegen dokters zoals Velpeau en Moreau die beweren dat de foetus de dode moeder slechts enkele ogenblikken kan overleven waardoor de keizersnede overbodig wordt: "*Deze leering kan men niet genoeg bestryden, want wierd zy gevolgd, zy ware verderfelyk voor menige kinderen, die zy van het doopsel berooven, en wier eeuwigen ondergang zy veroorzaken zou*".⁽⁵⁴⁾

Om zijn standpunt te staven wijst hij op de vervalsing van statistieken, op de talrijke voorbeelden van kinderen die wel levend aangetroffen werden...

Uit allerhande bronnen blijkt dat tot het einde van de 19de eeuw de kerkelijke verordeningen maar al te vaak op de letter gevolgd worden: vrouwen worden opengesneden en blijken achteraf niet eens zwanger te zijn; vroedvrouwen en pastoors kunnen soms niet eens met zekerheid beweren dat een vrouw dood is. In heel wat literatuur komt de schrik voor de schijndood als een rode draad terug. Het "Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique" publiceert in 1845 het antwoord op de vraag van dokter M. Thirion met betrekking tot de keizersnede "post mortem". Zijn voorstel luidt: "*L'opération césarienne que le prêtre isolé est obligé de faire immédiatement après la mort de la femme, afin de baptiser l'enfant, doit être abolie et remplacée exclusivement par le procédé vagino-utérin expliqué par plusieurs théologiens mais perfectionné*".⁽⁵⁵⁾ M. Thirion is er van overtuigd dat pastoors niet bevoegd zijn een dergelijke operatie uit te voeren daar ze de reële dood van de schijndood niet kunnen onderscheiden.

Wat volgend antwoord uitlokt: "*Le procédé que M. Thirion conseille pour remplacer l'opération césarienne, consiste dans l'introduction dans la cavité de la matrice par l'ouverture de son col, d'une sonde creuse, ouverte à ses deux extrémités afin d'injecter par cette sonde, de l'eau sur la partie de l'enfant qu'elle rencontrera*".⁽⁵⁶⁾ Uit de discussie komen een aantal essentiële punten naar voren:

1. Het is reeds zeer lang dat daarrond gedebatteerd wordt "*M. Seutin: je demande qu'on en finisse avec cette interminable question...*".⁽⁵⁷⁾
2. Een aantal geneesheren vindt dat dit niet tot het domein van de wetenschap behoort "*je dois dire que je n'aperçois rien de scientifique dans cette proposition; je ne vois pas ce qu'elle peut avoir de commun avec la médecine, ni pourquoi l'Académie devrait s'en occuper*".⁽⁵⁸⁾

Eenzijds blijkt hieruit dat in medische kringen de aandacht duidelijk naar zuiver wetenschappelijke elementen gericht is. Anderzijds komt volgens deze geneesheren een pastoor die een keizersnede uitvoert op een schijndode (dus levende) vrouw terecht onder de strafwetgeving. Hij moet er dan ook voor gestraft worden zoals iedere burger die een dergelijke ingreep uitvoert. Een andere groep binnen de vergadering vindt dat het echter niet volstaat te straffen;

53. Engelbertus, p. 11.

54. Idem, p. 12.

55. Proposition de M. Thirion, p. 410.

56. Idem, p. 411.

57. Idem, p. 415.

58. Idem, p. 412.

men moet voorkomen. Nooit zal iemand immers een priester kunnen tegenhouden een daad te stellen die zijn geweten hem oplegt, tenzij de Academie kan aantonen dat men zonder gevaar het kind in de moeder kan bereiken. Mogelijks zou de kerkelijke overheid dan aan de pastoors de keizersnede "post mortem" verbieden.

3. Hoewel de probleemstelling door dr. Thirion in wezen wel een godsdienstig facet aanraakt, mag het theologisch aspect toch de overhand niet krijgen binnen een medische academie. Meer dan eens mondt de discussie echter uit in een echt theologisch dispuut rond de validiteit van een dergelijke doop, rond het al dan niet één zijn van de membranen en het kind (wat dus in de 19de eeuw blijkbaar nog steeds niet uitgemaakt is, ook niet in de medische kringen), rond de stellingen van vroegere en hedendaagse (19de e.) theologen, enz... In de 20ste eeuw zou een dergelijke vraagstelling inhoudelijk wel een totaal andere discussie teweeggebracht hebben. Hoewel het voorstel van Thirion de bewustwording op dat gebied bewijst, toont de controverse binnen de academie aan dat de grens naar een rationelere aanpak nog altijd niet bij alle wetenschapslui overschreden is: de gebeurtenissen bij een kraambed waren nog niet helemaal onttrokken aan het monopolie van de geestelijkheid. Veelal dwalen de geneesheren trouwens af van de kern van de zaak. Thirion vraagt niet om een uitspraak over de theologische kwestie. Maar anderzijds mogen de ferventste wetenschappers het ook niet afwijzen onder voorwendsel dat het niets te maken heeft met geneeskunde. We kunnen dan ook best inkomen in de gedachtengang van één van de deelnemers: "*Cet honorable correspondant ne demande point à la Compagnie de se prononcer sur la question théologique où elle n'a rien à voir; il demande tout simplement si: "Quand la mort d'une femme enceinte est douteuse et alors qu'il faudrait atteindre l'enfant avec de l'eau, il ne serait pas plus facile et moins dangereux pour la mère, d'injecter ce liquide avec une seringue adaptée à une sonde creuse introduite dans l'utérus par son col, plutôt que par l'opération césarienne abdominale"*".⁽⁵⁹⁾ Hij wijst erop dat het gaat om een situatie waarbij de priester er alleen voor staat wanneer een vrouw tijdens het kraambed sterft: "*or c'est la une question médicale et toute humanitaire, au sujet de laquelle l'Académie ne peut se déclarer incompétente*".⁽⁶⁰⁾

De wantoestanden die nog frekwent op het platteland voorkwamen, dienden te worden weggewerkt. Het is ondenkbaar dat één der moeilijkste operaties binnen de chirurgie uitgevoerd wordt door een onbevoegde, terwijl zelfs ervaren verloskundigen nog kampen met het probleem uit te maken of een persoon werkelijk dood is of niet. De clerus moet dus voorgelicht worden, en er moet hen zeker een middel ter hand gesteld worden om hun missie naar behoren te kunnen uitvoeren, zonder direkt gevaar voor de vrouw mocht ze nog levend zijn. Het is aan de theologen verder te debatteren over de waarde van dit doopsel. De lange discussie, waarvan het verslag in het Bulletin

59. Idem, p. 499.

60. Idem, p. 499.

veertig pagina's telt, wordt uiteindelijk beslecht in het voordeel van Thirion, in de volgende bewoordingen: "*Hors les cas de grossesse extra-utérine, on peut admettre incontestablement qu'une main exercée peut pénétrer au moyen d'une sonde, ou de quelque autre instrument analogue par les voies naturelles des parties génitales de la mère, et sans le moindre danger pour celle-ci; jusqu'aux parties du fœtus ou aux secondines, et mettre ainsi par voie d'injection un liquide quelconque en contact avec ces dernières... Ces conclusions sont adoptées*".⁽⁶¹⁾

We mogen veronderstellen dat de konklusies van de Medische Academie met betrekking tot het voorstel van Thirion uiteindelijk weinig onmiddellijk invloed gehad hebben, want uit heel wat procesbundels blijkt dat de keizersnede "post mortem" nog jarenlang in zwang blijft. Daarnaast blijkt nogmaals dat niet alleen de spuit, maar om het even welk instrument voor een doopsel in aanmerking komt. Dit gegeven treffen we in min of meer identieke bewoordingen aan in het werk van G.J. Witkowski, dat een overzicht geeft van de gebruiken rond de bevalling: "*C'est en effet avec une seringue ou un irrigateur, un injecteur quelconque que l'on administre le baptême intra-utérin*".⁽⁶²⁾ Witkowski herinnert zich een intra-uteriene doop te hebben toegediend met een grote paardespuut. Geïsoleerd op het platteland, was het het enige instrument, in huis beschikbaar, dat daarvoor in aanmerking kon komen. Anderen gingen nog verder: hij haalt het geval aan van een dokter die er een gewoonte van maakte het water met de mond in de vagina te blazen, na de sakramentele woorden uitgesproken te hebben.

Tevens heeft Witkowski het over dokters, die fervent gekant waren tegen het gebruik van instrumenten: die brachten het water met de hand tot het kind "*à la coutume de Paris*".⁽⁶³⁾

Tenslotte is er een 19de-eeuwse dokter, E. Verrier, die een instrument bedenkt dat *speciaal* gebruikt wordt voor het toedienen van het doopsel "in utero". Volgens Verrier waren immers heel wat dokters afkerig geworden van het gebruik van een spuit tengevolge van de kluchten van Molière met betrekking tot dit instrument. Verder vindt hij het onaanvaardbaar dat een verloskundige zich soms bedient van de spuit die zich in het huis van de patiënt bevindt, een voorwerp dat tot de meest onsmakelijke doeleinden werd gebruikt (waarschijnlijk doelt hij daarmee op lavementen). Zijn nieuw ontworpen instrument, dat trechtervormig is, en bijgevolg niet overeenstemt met het voorwerp in het bezit van het museum, biedt volgens Verrier heel wat medische en theologische voordelen:

- Het sakrament gebeurt nu niet meer via injectie aangezien men het water door een trechter giet.
- Het kruisteken dat de priester normaal op het voorhoofd van het kind vormt, wordt nu nagebootst in het ondereinde van het instrument dat uitmondt op een kruisvormig uiteinde.
- Er moet niet meer gevreesd worden voor de profanatie van het sakrament door het gebruik van een onrein instrument.

61. Idem, p. 517.

62. Witkowski, G.-J., *Histoire des Accouchements*, p. 144.

63. Idem, p. 145.

Er zullen nu niet veel kinderen meer ongedoopt sterven.

Wat de medische voordelen betreft:

- Gemakkelijker meeneembaar, want bestaande uit twee delen.
- Geen lachwekkende connotatie meer.
- Het instrument kan ingekort of verlengd worden naargelang van de positie van het kind in de moederschoot.
- Indien de familie een keizersnede "post mortem" weigert, kan het kind toch gedoopt worden (waarmee hij eigenlijk inpikt op de ideeën van Thirion).
- Het gemak van een dergelijk instrument zal de keizersnede "post mortem", zo nefast indien ze enkel toegepast wordt met het doel te dopen, geleidelijk op de achtergrond doen verdwijnen.
- Bovendien vervalt de vraag of het doopsel door de moederwand heen van waarde is.

Hoewel nog steeds druk begaan met de theologische aspecten, kadert Verriers' instrument toch duidelijk in de nieuwe tendens tot medikaliserings: hij ontwerpt een instrument en hoopt op die manier de nefaste keizersnede "post mortem" definitief in te dijken. Uit zijn formulering kunnen we tevens afleiden dat hij zeker niet negatief staat tegenover de keizersnede uitgevoerd met de bedoeling mensenlevens te redden.

We mogen nochtans veronderstellen dat zijn uitvinding niet de respons gekend heeft die Verrier verwachtte. Het werd nochtans goedgekeurd door de Paus en hij ontvangt er zelfs een decoratie voor: "... nous vous élisons et constituons chevalier de l'Ordre de Saint-Grégoire-le-Grand dans la classe civile de cet ordre illustre".⁽⁶⁴⁾ Zijn uitvinding heeft op het moment zelf vrij veel stof doen opwaaien, maar daarna is over de uitvinding van Dr. Verrier niets meer te vernemen, althans niet in ons bronnenmateriaal.

We kunnen dit overzicht van de 19de eeuw besluiten met de stelling dat de kloof tussen theologie en verloskunde steeds groter wordt. In wetenschappelijke traktaten van verloskundigen wordt het hoofdstuk gewijd aan het nooddoopsel kleiner en kleiner of het valt zelfs volledig weg. Ondanks het feit dat tot het eind van de 19de eeuw moeilijk uit te roeien praktijken zoals de keizersnede "post mortem" blijven bestaan, gaan vanuit de medische hoek steeds meer stemmen op om vooral het aardse leven van moeder en kind te redden, veeleer dan het "geestelijk" leven. Meer en meer wordt de keizersnede op de levende vrouw uitgevoerd, en dit met toenemend succes. De evolutie van de keizersnede van de 16de tot de 19de eeuw is een prima graadmeter voor de langzame mentale verandering.

20ste eeuw

Voornamelijk boekjes van medische deontologie fungeren als bronnenmateriaal voor de evolutie van de mentaliteit rond het doopsel in de 20ste eeuw. In de eigenlijke medische literatuur vinden we er geen sporen meer van terug.

64. Witkowski, G.-J., *Accoucheurs et sages femmes célèbres*, p. 263.

Een interessant werkje voor onze studie is dit van C. Declerfayt, dokter en A. Hoornaert, advocaat: "*Het Doopsel in nood en de rol van de geneesheer*". We beschikken over een Franstalige uitgave van 1922 en een Nederlandse uitgave, een tweede druk van 1938. Inhoudelijk heeft zich blijkbaar geen evolutie voorgedaan. Een eerste opvallend punt is dat er nog een hoofdstuk gewijd wordt aan "*Het lot van de ongedoopte kinderen*". Weliswaar spreken ze niet meer over verdoemen en dwaallichtjes; hun lot ziet er ook al iets aantrekkelijker uit dan in de 19de eeuwse geschriften: "*ze gaan niet naar de Hel en evenmin naar de gelukzaligheid van den Hemel, die voortvloeit uit de intuitieve Godsaanschouwing. Zij zullen een natuurlijk geluk genieten waarvan God ons den juisten inhoud niet heeft geopenbaard. Tussen dit natuurlijk geluk en de gelukzaligheid van den hemel bestaat een wezenlijk verschil en dus meer dan een verschil in graad*".⁽⁶⁵⁾ Net als in de oudere literatuur bestemd voor vroedvrouwen, wordt na die inleiding aandacht besteed aan de verschillende gevallen waarin het nooddoopsel kan toegediend worden, de manier waarop men moet dopen, met welk water, enz. Ditzelfde stramien vinden we terug in de werken van J. Salsman (1925 en 1931) en R. Schockaert (1942).⁽⁶⁶⁾

BAPTÊME D'URGENCE

POUR RAISONS MÉDICALES

*Écrit aux parents, médecins,
et accoucheuses de Belgique*

En collaboration par
R. P. HOORNAERT, S. J.

C. DECLAIRFAYT
Docteur en méd.

A. HOORNAERT
Avocat

1922

Prix : 1 franc

ÉDITEUR
Action catholique
Chaussée de Haecht, 79
BRUXELLES

1955. B. 178

De intra-uteriene doop wordt nog steeds aangezien als een uitweg wanneer de dokter oordeelt dat het kind niet levend ter wereld zal komen. Blijkbaar schijnt die praktijk er toch op achteruit te gaan bij dokters en vroedvrouwen, zoals we lezen bij De Clerfayt en Hoornaert: *"sommige echter denken dat ze het doopsel niet moeten en zelfs niet mogen toedienen aan ontijdig bevallen kinderen of in de baarmoeder"*, waarna de aanmaning volgt om het zeker niet na te laten *"omdat het Doopsel voor de kleine kinderen de noodzakelijke en voldoende voorwaarde is om in den Hemel te komen"*.⁽⁶⁷⁾ *"Het belangrijkste of beter het noodzakelijkste is dat het hoofd van het kind "gewasschen" wordt. Een injectiespuit of een andere spuit, een prop of wat, enz... kunnen daartoe gebruikt worden. De manier van toedienen is dus van bijkomstigen aard"*.⁽⁶⁸⁾

Het hoeft geen betoog dat voornamelijk de laatste zin van die passage voor ons van belang is: het sterkt onze idee dat bij een intra-uteriene doop geen specifiek toestel gebruikt werd, noch in het begin van de door ons onderzochte periode, noch in de meer recente periode. Wél nieuw is de bepaling dat men gekookt of antiseptisch water moet gebruiken. Schockaert spreekt bovendien van een *"kiemvrijen irrigator of steekspuit"* en van een *"goed doorweekte steriele prop van neteldoek of watte"*.⁽⁶⁹⁾ Het gebruik van een slecht gereinigde klisterspuit of van een paardespuit, enz... is voorgoed uit den boze.

Declerfayt en Hoornaert (1938) schrijven: *"Het is klaar dat de vliezen eerst moeten geopend worden, opdat het water het kind zelf rake"*.⁽⁷⁰⁾ Klaarblijkelijk is men het in medische kringen inmiddels eens geworden dat kind en membranen één geheel vormen. De Franse uitgave van 1922 bevat reeds dezelfde stelling.

Alle werken over medische deontologie wijzen niettemin nog steeds op de noodzaak van een herdoop *"onder voorwaarde en tot meerdere zekerheid"*.⁽⁷¹⁾

Florentini, Cangiamila e.a. hebben waarschijnlijk nooit kunnen vermoeden dat hun ideeën enkele eeuwen later nog steeds zouden doorleven. *"God heeft ons niet geopenbaard op welk ogenblik van de ontwikkeling van het embryo Hij tusschenkomt om de geestelijke ziel in te storten. Tegenwoordig wordt algemeen aangenomen, dat de foetus de ziel ontvangt bij de bevruchting, op het ogenblik dat de eicel door de zaadcel bevrucht wordt"*.⁽⁷²⁾

Ook de *"Deontologia medica"* van J. Salsmans bevat iets dergelijks. Nochtans wijst hij erop dat in de eerste maanden het doopwater bezwaarlijk op de foetus kan worden gericht omdat er dan een risico bestaat voor vruchtafdrijving *"wat, zelfs om het Doopsel toe te dienen, ongeoorloofd is"*.⁽⁷³⁾

65. Declerfayt, D. & Hoornaert, E.P., 1938, p. 10.

66. Salsmans, J., *Geneeskundige plichtenleer*, Leuven-Gent-Mechelen-Veurne, 1925.

Salsmans, J., *Plichtenboekje voor ziekenverpleging*, Leuven, 1931.

Schockaert, R., *Geneeskundige plichtenleer*, Leuven, 1942.

67. Declerfayt, D. & Hoornaert, E.P., 1938, p. 24.

68. Idem, p. 21.

69. Schockaert, R., p. 20.

70. Declerfayt, D. & Hoornaert, E.P., 1938, p. 21.

71. Idem, p. 23.

72. Idem, p. 19.

73. Salsmans, J., *Geneeskundige plichtenleer*, p. 147.

In haar werk over de gebruiken rond de geboorte konkludeert M. Laget dat de nooddoop bij de geboorte of "in utero" tot in de vijftiger jaren van de 20ste eeuw door katholieke ouders aangevraagd werd bij een moeilijke bevalling ... "*jusqu'aux années 1950 ou les accouchements se sont systématiquement effectués dans les cliniques, et où l'importance de l'acte chirurgical a éliminé l'émotion familiale, comme les impératifs religieux...*".⁽⁷⁴⁾

Wij mogen dit overzicht van de 20ste eeuw niet afsluiten zonder de laatste ontwikkelingen te vermelden rond keizersnede en doopsel. Beide gingen immers jarenlang hand in hand. Alle werken over geneeskundige plichtenleer wijden er dan nog een hoofdstukje aan.

Een eerste vaststelling is dat er nog steeds onderscheid gemaakt wordt tussen de keizersnede uitgevoerd op de levende vrouw en de keizersnede uitgevoerd op de dode vrouw. Er wordt voor de eerste situatie gewezen op het feit dat dit nu een vrijwel volledig risicoloze ingreep geworden is. Nochtans boezemt ze de oningewijden nog steeds een grote angst in. In ieder geval is de moeder niet verplicht de operatie te ondergaan enkel omwille van het doopsel. In de meeste gevallen kan men immers het doopsel in utero toepassen. Wel zal de arts er haar toe proberen aan te zetten indien er een doodsgevaar bestaat voor haar of haar kind. Maar van een echte gewetensplicht mag hij niet gewagen.

De formulering in verband met de keizersnede uitgevoerd op de dode vrouw illustreert onmiddellijk de gewijzigde mentaliteit: "*Er bestaat namelijk zware gewetensplicht den foetus door keizersnede enz. uit te halen, om hem in leven te houden of ten minste om hem te dopen*".⁽⁷⁵⁾

De belangrijkste motivering om een keizersnede uit te voeren op een dode vrouw ligt nu in het redden van het kind! Bovendien moet die operatie zo snel mogelijk gebeuren "*zoodra het blijkt dat de moeder overleden is, en zonder al te groote angstvalligheid omtrent echten dood en schijndood*".⁽⁷⁶⁾ In ieder geval moet het een bevoegd persoon zijn die de operatie uitvoert. Een toestemming van de familie is hierbij van rechtswege eigenlijk niet vereist.

BESLUIT.

We mogen met vrij grote zekerheid aannemen dat het voorwerp dat deel uitmaakt van de schenking De Vreese-Wunghel, geen specifieke doopsput is, maar wel als zodanig kon worden gebruikt. Vanaf de 17de eeuw werd door F. Mauriceau een nieuwe *methode* om te dopen tot stand gebracht. Van een nieuw *instrument* was echter geen sprake.

Deze aanpak was ten dele een middel om de keizersnede op de *levende* vrouw (toegepast vanaf de 16de eeuw) te vermijden. Intra-uteriene doop kan immers niet los gezien worden van andere praktijken zoals de keizersnede op de levende vrouw, maar vooral voor de keizersnede op de dode vrouw die voornamelijk in de 18de eeuw tot in het

74. Laget, M., p. 309.

75. Salsmans, J., *Geneeskundige plichtenleer*, p. 141.

76. Idem, p. 141.

waaninnige werd doorgedreven onder invloed van de "embryologia sacra".

Ook het bepalen van het tijdstip waarop de foetus bezielde wordt, de kwestie van het al of niet doorlaatbaar zijn van de membranen en het bepalen van de dood en schijndood, evolueren in de loop van deze vier eeuwen in nauwe samenhang met het intra-uteriene dopen.

De studie van het bronnenmateriaal wijst op langzame evolutie naar een louter wetenschappelijke benadering van de bevalling waarbij het lichamelijk welzijn van moeder en kind geleidelijk de overhand krijgt op het "geestelijk leven" van de pasgeborene. Wetenschappers hebben het nochtans tot diep in de 19de eeuw biezonder moeilijk gehad om de soms barbaarse wetten van de sakrale embryologie te doorbreken.

De definitieve ontkoppeling van teologie en verloskunde wordt pas een feit in de 20ste eeuw.

De geperfectioneerde methode van het intra-uterien dopen, blijft, hoewel in veel mindere mate, bestaan tot in de vijftiger jaren van de 20ste eeuw.

Valérie MEILLANDER.

BIBLIOGRAFIE

- BAVEGHEM, P.J. VAN, *Tractaet ofte oordeel - kundige aenmerkinge over de beruchte keysers-snedes*, Dendermonde, 1773, 259 p.
- BROECKX, C., *Essai sur l'histoire de la médecine belge avant le XIXe siècle*, Gand - Bruxelles - Mons, 1837, 324 p.
- CAMPER, P., *Gerechtighe en ontleedkundige verhandeling over de tekenen van leven, en dood in nieuwgeborene kinderen*, Leeuwarden, 1774, 129 p.
- DALLE, D., *De bevalling, een pijnlijk en gevaarlijk godsgericht*, in *De Leiegouw*, 1966, jg. 8, nr. 1, pp. 117-123.
- DAMME, L. VAN, *De "vroedvrouwkundige oeffenschool" van J. Bernard Jacobs (1784)*, in *Scientiarum historia*, 1961, jg. 3, nr. 1, pp. 82-93.
- DARMON, P., *Le mythe de la procréation à l'âge baroque*, s.l. 1977, 283 p.
- DECLAIRFAYT, C. & HOORNAERT, A., *Baptême d'urgence pour raisons médicales*, Brussel, 1922, 31 p.
- DECLERFAYT, D., & HOORNAERT, E.P., *Het doopsel in nood en de rol van den geneesheer*, Genval, 1938, 31 p.
- DEVENTER, H. VAN, *Observations importantes sur le manuel des accouchemens (traduite du latin) & augmenté de Reflexions sur les points les plus interessans par J.J. Buiher D'Ablaincourt*, Paris, 1734, 433 p.
- DEVENTER, H. VAN, *Nieuw licht voor vroed-meesters en vroedvrouwen*, Amsterdam, 1790, 555 p.
- DIDEROT & D'ALEMBERT, *Encyclopedie ou dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers par une Société de gens de lettres*, Rome IV, Lausanne-Bern, 1781, 788 p.
- DIONIS, P., *Traité général des accouchemens*, Paris, 1724, 476 p.
- DUMONT, M. & MOREL P., *Histoire de l'obstétrique et de la gynécologie*, Lyon, 1968.
- DUPUIS, H.M., NAAKTGEBOREN, C., NOORDAM, D.J., *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu*, Amsterdam, 1987, 212 p.
- ECCLES, A., *Obstetrics and Gynaecology in Tudor and Stuart England*, London, 1982, 145 p.
- ENGELBERTUS, Card. Aertsb. van Mechelen, *Onderwijzingen aengaende het doopen der nieuw-geborene kinderen ten gebruike der vroedmeesters en vroedvrouwen*, Mechelen, 1851, 16 p.
- GOUBERT, J.-P., *Malades et médecins en Bretagne, 1770-1790*, Rennes, 1974, 179 p.
- GELIS, J., *La mort du nouveau-né et l'amour des parents : quelques réflexions à propos des pratiques de "repit"*, in *Annales de démographie historique*, temanummer : mères et nourrissons, Paris, 1983.

- GELIS, J., *L'arbre et le fruit. La naissance dans l'Occident moderne XVIe-XIXe siècle*, s.l., 1984, 611 p.
- Hand-boekskken van de vroed-vrouwen en vroed-meesters, behelzende 28 artikelen wegens het doopen, enz. Gemaekt in eene conferentie van Pastors in het Bisdom van Gend, en ook zeer dienstig voor alle Geestelijke*, Gent, 1837, 22 p.
- HOMBLE, A.G., *Geschied- en Volkskundige Excerpten omtrent het "Vroemoersambt"*, in *de Brabantse Folklore*, 1977, nr. 214, pp. 239-286.
- HOMBLE, A.G., *De apotheker in het volksleven, Tentoonstellingscatalogus*, Gent, 1982, n.g.
- HUART, J.C., *Enchiridion artis obstetricandi of kort begryp der vroed-kunde als oock de konst bewerkinge der keyserlycke snee*, Mechelen, 1770, 196 p.
- Korten inhoud van de embryologia-sacra. Betreffende de pligten der pastoors, geneesen vroed-kundige heren; en namentlijk der vroedvrouwen, jegens de kinderen die nog niet geboren zijn, getrokken uyt het vermaerd werk van den Eerweerdigen Heer Franciscus Cangiamila*, Leiden, 1780, 32 p.
- JACOBS J.B., *Vroed-vrouwen hand-boekskken opgesteld bij wijze van catechismus*, Gent, 1777, 108 p.
- JACOBS, J.B., *Vroedkundige oeffenschool*, Gent, 1724, 433 p.
- LADOS A.C., *Lessen over de verloskunde gegeven aen de leerlingen-vroedvrouwen in de verloskundige school te Gent*, Gent, 1854, 525 p.
- LAGET, M., *Naissances. L'accouchement avant l'âge de la clinique*, Paris, 1982, 346 p.
- MAURICEAU, F., *Tractaet van de siektens der swangere vrouwen en der gene die eerst gebaert hebben*, Amsterdam, s.d., 408 p.
- PEU, PH., *La pratique des accouchemens*, Paris, 1694, 613 p.
- Proposition de M. Thirion, relative à l'opération césarienne pratiquée par le prêtre*, in *Bulletin de l'Académie royale de médecine de Belgique*. Année 1844-1845, tome IV, Brussel, 1845, pp. 477-517, pp. 410-415.
- RAULIN, M., *Kort-bondig onderwijs aengaende de vroed-kunde ten voordeele van de vroedvrouwen ten platten lande*, Gent, 1771, (vertaald door J.B. Jacobs), 181 p.
- SALSMANS, J., *Geneeskundige plichtenleer*, Leuven - Gent - Mechelen - Veurne, 1925, 206 p.
- SALSMANS, J., *Plichtenboekje voor ziekenverpleging*, Leuven, 1931, 79 p.
- SCHOCKAERT, R., *Geneeskundige plichtenleer*, Leuven, 1942, 132 p.
- SCHROOYEN, W., *Bakers en Vroedvrouwen in Essen en omgeving*, in *De Spycker*, 1983, jg. 40, nrs. 3-4, pp. 81-93.
- STORME H., *Kerkelijke alarmkreten over kinderversmaching door het bij zich in bed nemen van zuigelingen (16de-18de eeuw)*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 125 (1988), 5-38.
- VAN ACKER, L., *Het doopsel aan doodgeboren kinderen*, in *Biekorf*, 1982, jg. 82, nr. 4, pp. 416-420.
- VAN ACKER, L., *Nog het doopsel aan doodgeboren kinderen*, in *Biekorf*, 1984, jg. 84, nr. 1, pp. 34-45.
- VANDENBROEKE, C., *Zuigelingensterfte, bevallingsstoornissen en kraambedsterfte (17e-19e eeuw)*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1977, jg. 60, nrs. 1-2, pp. 133-163.
- VANDENBROEKE, C., *Vrijen & trouwen van de middeleeuwen tot heden*, Brussel-Amsterdam, 1986, 279 p.
- VAN HEDDEGHEM, A., *De oude Bijloke materniteit 1828-1978. Anderhalve eeuw Patiënten - Vroedvrouwen - Dokters*. Gent, 1983, 228 p.
- Van minnespel tot kinderspel, tentoonstellingscatalogus*, Gent, Museum voor Volkskunde, 1984, 104 p.
- VELLE, K., *Arts, geneeskunde en samenleving. Medicalisering in België in de 19de en de 20ste eeuw*, RUG, onuitgeg. doct. verh., 1988.
- VELPEAU, A., *Traité complet de l'art des accouchemens, ou tologie théorique et pratique*, Brussel, 1836, 547 p.
- WITKOWSKI, G.-J., *Histoire des accouchements chez tous les peuples*, Paris, 1890, 708 p.
- WITKOWSKI, G.-J., *Accoucheurs et sages-femmes célèbres*, Paris, 1902, 390 p.

Jacques GELIS. *La sage-femme ou le médecin. Une nouvelle conception de la vie.* Paris-Fayard, 1988, 560 blz, ill.

De auteur publiceerde reeds *L'arbre et le fruit. La naissance dans l'Occident moderne (XVe-XIXe siècle)* (zie O.V.Z. LX-1985, 58-60), dat in 1987 bij Sun in Nijmegen in een ingekorte Nederlandse versie van Karin Van Dorsselaar verscheen.

La sage-femme ou le médecin is het tweede luik van de studie die deze Franse historicus aan de geboorte wijdde. Uit de titel blijkt reeds dat de kernvraag een keuze is die de maatschappij op een bepaald ogenblik gemaakt heeft.

Gélis vatte zijn studie aan met een geboortetafereel: rond de wieg staan drie personages, elk met een eigen kijk en inbreng, nl. de priester, de ambtenaar van de Staat en de dokter. Deze "drie wijzen" zijn elk op hun manier bezorgd om het *leven*: de priester verzekert door het doopsel het eeuwig leven, de ambtenaar vervolledigt het bevolkingsregister met een geboorte- en soms reeds met een overlijdensakte, de dokter moet het leven op aarde beveiligen. De verschillende visies van deze drie personages zijn én komplementair én vaak tegengesteld; bovendien evolueren de relaties gevoelig in de loop van de jaren. Precies deze evolutie tracht de historicus op de voet te volgen. Hij houdt daarbij ook rekening met de plaats van het gebeuren (de stad of het platteland, verschillende Westeuropese regio's) en de tijdsomstandigheden (de pest, de geest van de Verlichting...).

Van het "oude" met zijn mythen, zijn analogieën schuift de mentaliteit naar het "nieuwe" met zijn desacralisatie maar ook met de erkenning van de uniciteit van het individu. Waar gaat dit naartoe? Kennelijk niet zonder enige huiver vraagt ook J. Gélis zich af "*si, en vivant présentement l'aboutissement du long processus d'individualisation, nous ne vivons pas une rupture, si les nouvelles techniques de procréation, par exemple, ne signifient pas la fin d'une certaine idée de l'homme.*" (pp. 489-490)

De auteur benadrukt echter ook voldoende dat de vragen rond leven en dood de mens nooit onverschillig lieten, of nu de matrone, de vroedvrouw of de dokter in naam van de wetenschap bij de geboorte assisteren.

De geschiedenis van de vroedvrouw begint in de 15e eeuw in de steden van

Vlaanderen, Boergondië, Noord-Italië en Zuid-Duitsland. Vanuit de stelling dat de maatschappij de vroedvrouw als een vorm van bijstand zag onderscheidt de auteur door de overheid betaalde en zelfstandige vroedvrouwen; het werk van de Friese Catarina Schrader (° 1656), die er een *Memory-Boeck* op na hield, wordt hierbij uitvoerig toegelicht. De twee types van vroedvrouwen staan niet in concurrentie met elkaar, wel eerst met de matrone, later met de verloskundige. Hulp bieden maar ook het voortbestaan van de gemeenschap verzekeren bleken de voornaamste motiveringen te zijn waarom de vroedvrouw sociaal erkend was. Geleidelijk aan zou die erkenning steeds meer gekoppeld worden aan een soort 'toelatingsexamen' voor een jury bestaande uit dokters (die zich inmiddels steeds meer voor de verloskunde interesseerden) en beëdigde vroedvrouwen. Zij zou ook aan steeds meer reglementen onderworpen worden, waardoor zij aan autonomie inboette. Hoe meer greep de overheid op de vroedvrouw had (o.a. door het inrichten van aangepaste scholing in de tweede helft van de 18e eeuw), hoe meer vat ze ook kreeg op het privéleven van haar onderdanen (o.a. bij de bestrijding van de abortus); de Kerk zocht eveneens haar gezag op de vroedvrouw te laten gelden om de nieuwgeboren zielen door het doopsel voor de ketterij te behoeden!

De 18e eeuw met zijn eigen inzichten (de toekomst verzekeren, via geregelde volkstellingen een evenwichtiger beleid opzetten en... inkomsten van personenbelastingen garanderen) zou de status van de vroedvrouw grondig wijzigen. Niet alleen de demografie maar elke vorm van studie van de mens ontwikkelde zich in het kielzog van de algehele wetenschappelijke vooruitgang. De rol van de oude matrone die je in de dagdagelijkse praktijk de knepen van het vak aanleerde was uitgespeeld: scholing (in de Oostenrijkse Nederlanden vanaf 1775), de publicatie van handleidingen, het kwam allemaal - niet zonder protest van de "ervaren" vroedvrouwen - in handen van *verloskundigen*, de "mannen van de wetenschap". De overheid, die een sterke centralisatiepolitiek wenste te voeren, spaarde geld noch moeite om met het verleden (lees: de matrone en de vroedvrouw) af te rekenen en de toekomst van de bevolking veilig te stellen.

De Revolutie van 1789 zette het hele project echter op de helling: de wet van 2 mei 1791 over de vrijheid van beroep en de onderwijswet van 18 augustus 1792, kenschetsend voor de eerste fase van de revolutie, leken voor de verloskunde als wetenschap en als praktijk catastrofaal te zullen zijn. Maar het oorlogsgeweld dat vanaf 1792 losbarste dwong de jonge Republiek om zich talrijk in het verweer op te stellen. Bovendien was de revolutionair overtuigd dat "*en protégeant l'enfant dès son berceau, en faisant reposer sur lui les espérances de la nation, on prépare la venue de l'âge d'or, le bonheur du peuple et le triomphe de la vertu*" (p. 222): De incoherente onderwijspolitiek had echter weldra tot gevolg dat de vroedvrouwen meestal een gebrekkige opleiding kregen en dat de verloskundigen, vaak in privéscholen met internationale contacten gevormd, langzamerhand hun superioriteit steeds meer konden doen gelden. Nieuwe technieken, nieuwe materialen vonden stilaan hun weg tot in de verste hoeken van het land.

Zoals de ondertitel *Une nouvelle conception de la vie* laat vermoeden gaat J. Gélis in op het gedachtengoed dat achter de evolutie in de geschiedenis van de verloskunde schuil gaat. De vroedvrouw beperkte de bevalling tot een vrouwenzaak, de dokter vertegen-

woordigt een "vreemde inmenging". De doorbraak die de anatomie in de Renaissance kende, de toenemende belangstelling voor het menselijk lichaam bezorgde de dokter steeds meer het profiel van de man die *kende* en die door zijn kennis de obsessie om in een rijke kroost te overleven kon afzwakken: "*Réaliser le couple, sans être obsédé par la perpétuation de l'espèce*" (p. 390). Het was trouwens de sociale vraag, en zeker de vraag van de vrouwen zelf, die de vernieuwing in de praktijk van de bevalling stimuleerde. De verloskundige kon wat de vroedvrouw niet kon, hij was bovendien een man: twee troeven die de weegschaal in zijn voordeel deden omslaan.

De vraag naar de geboorte is, net zoals die naar de dood, een vraag naar het leven. Elke maatschappij krijgt de bevalling, de geboorte die ze verdient, zo besluit Gélis zijn volumineuze publicatie.

Door detailstudies en vooral door permanent te zoeken naar de drijfveren van de mensen die hij volgt heeft deze eminente Franse historicus een werk afgeleverd dat je bijna als een roman leest. Uitvoerige verwijzingen, referenties naar buurlanden van Frankrijk (w.o. Vlaanderen en Nederland) maken het tot een veelzijdig bruikbaar instrument voor al wie om het leven geeft...

Louis De Cock

Met

de sympathie

van de

Generale Bank

VOLKSDEVOTIE EN O.-L.-VROUW VAN HET HEILIG HART

INLEIDING

Beeltenis van O.-L.-Vrouw van het H. Hart op een bidprentje door de Missionarissen van het H. Hart.

Eerst passen een paar nota's i.v.m. het H. Hart van Maria.

Joannes Eudes (1601-1680) heeft de kinderlijke liefde van Maria tot God en haar moederlijke liefde tot Kristus uitgebouwd.

De Eudisten, of de kongregatie van Jezus en Maria van de HH. Harten van Jezus en Maria werd in 1643 te Caen gesticht met als doel: prediking van volksmisssies en verspreiding van godsvrucht tot de HH. Harten van Jezus en Maria.

De devotie tot de HH. Harten van Jezus en Maria is officieel erkend in 1803, met als feestdag: derde zondag na Pinksteren. In 1944 heeft paus Pius XII de hele wereld toegewijd aan het H. Hart van Maria en heeft het feest verplaatst naar de oktaafdag van O.-L.-Vr. Hemelvaart, 22 oogst.*

Jean Galot ontleedt in zijn werk *Le cœur de Marie* (Brugge, 1955), diverse elementen in het H. Hart van Maria.

In de wereld van de liturgie bestaat gewoonlijk een driedubbel onderscheid voor Mariafeesten:

1. *Mysteriefeesten* i.v.m. een heilsfeit;
2. *Devotiefeesten* i.v.m. de affektieve godsvrucht tot de Moeder Gods;
3. *Ideeënfeesten*, ontstaan in de 20e eeuw, die eer theologische tema's vieren.

Als niet algemeen feest vindt u vermeld: *O.-L.-Vrouw van het H. Hart* op 8 mei of 2 juni, *missionarissen van het H. Hart* 1881, met een eigen mis in 1925. (*Liturgisch Woordenboek*, Roermond & Maaseik, 1966, Afl. 6, kolom 1663).

* In een volgend nummer verschijnt een bijdrage over de devotie van O.-L.-Vrouw van het H. Hart o.a. te Mere, Herdersem en Velzeke.

De kapel O.-L.-Vrouw van het H.Hart te Bellem, herfst 1985. (Foto: L. Graumann)

De ruitvormige arduinen steen in de voorgevel, met als opschrift "aan O.L.V. van het h.Hert 1887". (Foto: L. Graumann)

De kapel op Pauwelsbos te Bellem, 1887-1987

Met het heviger worden van de crisis bleek bij historici een grotere belangstelling te ontstaan voor het onderwerp de *dood*. Ook de religie, de devotie krijgt plots meer aandacht. De kleinere monumenten zoals kapellen maken deel uit van het interesseveld. Bepaalde tijdschriften behartigen deze problematiek echter reeds vele jaren (*Kapel en beeld, Ons Heem...*). We denken daarbij ook aan auteurs zoals R. Defruyt met de brochure *Kapellen van Aalter...*, alsook aan overzichten voor Mariakerke, Nazareth, e.a.(1)

Behalve hun primaire functie als bidplaats voor de gelovige gemeenschap, vertegenwoordigen de kapellen, net als de kerken, ook nog een hele reeks andere belangrijke dimensies. Ze zijn, weliswaar minder dan kerken, o.a. bepalend voor de identiteit van een dorp of eerder een wijk. Hun historisch belang is zonder meer duidelijk: kunsthistorisch als bewaarplaats van het patrimonium en uiteraard omwille van het gebouw zelf.

De meeste werkjes beperken zich tot een inventarisatie met een beknopte beschrijving. Soms resulteerde dit eens in een restauratie. De bedoeling is o.a. het beschermen van het patrimonium. Veranderde religioziteit, verwaarlozing, de verlokkelijke waarde van bouwgrond en aanpassingen aan het wegennet hebben het kapellenbestand ernstig uitgedund.

Een verwerking van de gegevens is doorgaans slechts tot op geringe hoogte gebeurd. Een algemeen werk dat peilt naar de bouwintensiteit, de sociale achtergrond en de religioziteit van de oprichters, de omvang van de devotie tot allerlei heiligen enz. is nog niet op de markt.

(1) Getuige hiervan enkele recente studies en kleinere publikaties: J. SEVENS, *De evolutie van de belangstelling voor het thema dood in de internationale wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke literatuur in de periode van 1960-1980. Een kwantitatief onderzoek*, in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, jg. 37 (1983), pp. 137-161 (artikel als voorloper op licentieverhandeling, RUG, 1984, sectie geschiedenis). Een ander voorbeeld is de tentoonstelling *Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw*, die plaatshad van 31 oktober 1986 tot 25 januari 1987 in het Museum voor Volkskunde te Gent. Naar aanleiding hiervan verschenen eveneens een katalogus en een beknopte studie.

R. VAN DER LINDEN, *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge, 1986 en *Mariabedevaartvaantjes. Volksdevotie op 1175 vaantjes*, Brugge, 1988.

In Nederland verscheen P. MARGRY, *Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant*. Eindhoven, 1982, 349 p.

Zie ook (de) artikelen in Oostvlaamse Zanten en R. VAN DER LINDEN, *Volksdevotie. Vijf katalogen in 1984*. Oostvlaamse Zanten, 60 (1985), nr. 1, p. 48.

Te Lede werd onlangs door een BTK-ploeg een inventaris opgemaakt van de kapellen in de deelgemeenten. Zie *Het Laatste Nieuws*, 20 en 21 juni 1987, p. 21. Te Ninove verscheen, o.l.v. historicus Danny LAMARCQ, een studie "*Ninooofse bidhuisjes. Een historisch, volkskundig en kunsthistorisch overzicht*." Ninove, Dienst Informatie en Toerisme, 1988. En te Gent publiceerden Ludo COLLIN en Dirk SMET "*Honderd Onze-Lieve-Vrouwkapellekens in Gent*" (1988), met aquarellen door Gilbert BOERJAN. Een gelijkaardige tentoonstelling greep plaats in het Museum voor Volkskunde.

Deze vaststelling en het ontbreken van een monografie over Bellem leiden ertoe dat volgende bijdrage ipso facto onvolledig is. Hierdoor kunnen bepaalde aspecten kunnen niet juist worden ingeschat.

We behandelen slechts één kapel en dit naar aanleiding van een jubileum(2). Op 28 mei 1987, dus op de vooravond van het Mariajaar (7 juni 1987 - 15 augustus 1988), werd nml. op de wijk Pauwelsbos te Bellem het 100-jarig bestaan van de kapel O.-L.-Vrouw van het H. Hart herdacht. Het jubileum ging gepaard met een merkwaardige viering. Heel wat kapelletjes krijgen bij een gelijkaardige herdenking niet zoveel luister toebedeeld. Het organiserend komitee ziet de jaarlijkse kapellekesdag reeds tot een wijkfeest uitgroeien. Nochtans betreft het hier geen speciale kapel: het is geen imposant en kunstig bouwwerk, ze heeft geen eeuwenoude en rijke geschiedenis, er vonden evenmin talrijke wonderen plaats, ze maakt geen deel van een ommegang uit... Het betreft dus eerder een doorsneekapel, maar zij vertoont toch enkele bijzonderheden die vnl. op het inlichtingenpotentieel betrekking hebben. Deze viering vestigt namelijk onze aandacht op de devotie tot O.-L.-Vrouw van het H. Hart.

1. De oprichters en hun 'religieus leven'

Het oprichten van de kapel O.-L.-Vrouw van het H. Hart gebeurde na een belofte door de gezusters Ida en Pauline Meiresonne (zie ook de bijlage). Deze twee juffrouwen waren de oudste dochters van Augustin in huwelijk met Eugenie De Reu. Hun vader was landbouwer op de wijk Pauwelsbos en zetelde een tijd in de gemeenteraad van Bellem(3). Zijn schoonvader was eveneens een periode raadslid en schepen te Aalter. Deze laatste persoon was verder lid van het Aalterse kerkbestuur en als landbouwer behoorde hij omstreeks 1848 tot het groepje van de hoogst aangeslagen belastingsplichtigen(4). Augustin zelf kende ook een hoge belastingsaanslag(5). Na de relatief talrijke edellieden, die slechts in de zomer te Bellem verbleven, behoorde hij tot de rijkste inwoners.

De ouders overleden echter vroeg (1854 en 1861). Of zij nog de brouwerij Meiresonne op het Dorp in het leven riepen konden we niet achterhalen(6). Eén bepaalde factor laat dit nochtans veronderstel-

(2) Andere zijn b.v. M. GOEGBUER, *De kapel en het wonderbeeld van Onze-Lieve-Vrouw-Voorspraak te Knesselare*. (Beernem), (1986), 24 p. Naar aanleiding van het 300-jarig bestaan van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Ter Doest te Lissewege kreeg de publikatie L. DENDOOVEN, *Ommegang van Lissewege*, 1958, een tweede druk. Zie De Standaard, 6 mei 1987, p. 18.

(3) R.A.G., *Bellem modern*, nr. 7 (gemeenteraadsverslagen). Hij zetelde in de raad door zijn verkiezing op 25 oktober 1842. Hij werd telkenmale herkozen en bleef lid tot aan zijn dood in 1861. Op 23 oktober 1860 woonde hij voor het laatst de zitting bij.

(4) L. STOCKMAN, *Geschiedenis van Aalter*. Aalter, 1979, pp. 288-289, p. 376 en p. 472.

(5) R.A.G., *Bellem modern*, nr. 349.

(6) Het modern archiefbestand voor Bellem bevat geen *patentregisters*, zodat we over het opstarten van een industriële activiteit niet worden ingelicht. We vonden evenmin een *dossier de commodo et incommodo* terug. In het bevolkingsregister 1857-66 (R.A.G., *Bellem modern*, nrs. 43-44) is geen verhuizing van het gezin geregistreerd. In 1866 woonden de kinderen samen op de brouwerij op het Dorp. Augustin stond bij zijn overlijden als landbouwer op Pauwelsbos genoteerd.

len (zie verder). Volgens het bevolkingsregister van 1866 baatten de drie kinderen samen een brouwerij uit op het Dorp, naast de pastorij. Na het huwelijk van August, in januari 1871, runden de gezusters de onderneming tot ca. 1900. Daarna zouden Irma, dochter van hun broer, en haar man Octaaf Lootens het bedrijf verder zetten. De Eerste Wereldoorlog bracht, gezien het aanslaan en het uitbreken van de koperen ketels, het stopzetten van de activiteiten van deze Bellemse brouwerij mee. August Meiresonne (hun broer) was bij zijn huwelijk naar Landegem uitgeweken en baatte er eveneens een brouwerij uit. Als vooraanstaand man werd hij schepen en burgemeester van deze gemeente.

De familie Meiresonne zat er warmpjes in. Bij het overlijden van Pauline (1918) telde de gemeenschap van de zusters maar liefst 21 eigendommen te Bellem. Daaronder bevonden zich acht huizen en meer dan 5 ha land en tot slot enkele kleinere artikels zoals tuintjes, bos... Het land kwam bijna allemaal uit de erfenis van de ouders. Alle onroerend goed van Augustin ging trouwens op de zusters over(7), vermoedelijk daar August geld nodig had om de brouwerij te Landegem te betalen (dan pas gebeurde de verdeling van de goederen). Ook in andere gemeenten werd heel wat bezit verworven.

Dit uitte zich eveneens in de belastingsaanslagen. Net als hun vader volgden ze onmiddellijk op de edellieden-eigenaars in de belastingsrollen. Van de *werkende klasse* staken enkel een grote landbouwer (J.B. De Pauw) en de fabrikant R. Van Acker hun de loef af(8). Hun brouwerij telde doorgaans 3 à 4 knechten (waaronder inwonend dienstpersoneel).

Ida Meiresonne werd in 1916 begraven met een eerste klasse uitvaart(9). Dit wijst op welstand. Door het bombardement in 1918 kon dergelijke dienst niet doorgaan bij de begrafenis van Pauline(10).

Over het persoonlijk *godsbeleven* van de zusters Meiresonne valt een woordje meer te vertellen.

In 1863 werd door de toewijding van pastoor De Smedt de Congregatie van O.-L.-Vrouw opgericht. Vermoedelijk ging het om het terug in het leven roepen van de aloude O.-L.-Vrouwgilde van de Rozenkrans(11). De gezusters werden als "*con-fondatrices de la congrégation*" omschreven en bij het 25-jarig bestaan betaalden ze de maaltijd in het klooster(12). In 1913 behoorden de zusters tot de 4 personen die 50 jaar lid waren. Ze droegen toen "*bijzonderlijk mild*" in de kosten van het feest bij(13). Ida en Pauline waren beiden prefekt van de Congregatie, die o.a. bedevaarten naar het Mariaoord Oostakker, naar Jezus-Eik enz. inrichtte.

(7) R.A.G., *Bellem modern*, nrs. 306-311 (kadastrale leggers, arts. 129, 351 en 554).

(8) R.A.G., *Bellem modern*, nr. 353 (gemeentebelasting 1886-87).

(9) G.A. Bellem, *Kerkfabriek*, 475.1, dienstjaarrekeningen 1916.

(10) Zelfs het ten grave laten van de kist op het kerkhof rond de kerk werd een tweetal keren onderbroken.

(11) Zie hierover L. STOCKMAN, *De O.-L.-Vrouwgilde van de Rozenkrans te Bellem*. Ons Heem, 38 (1984), nrs. 2-4, pp. 112-117.

(12) Kerkarchief Bellem, *Liber memorialis*, f. 81.

(13) *Idem*, ff. 112-113.

De zusters hadden een biezondere voorliefde voor O.-L.-Vrouw van het H. Hart. In hun huis trof men nochtans niet veel heiligenbeelden aan, daar er weinig schouwen en dus schouwmantels waren. De devotie tot O.-L.-Vrouw van het H. Hart werd o.a. gestimuleerd door de Paters Norbertijnen van Averbode (zie verder). Bij hun predikaties bleven zij bij de familie Meiresonne overnachten. De biezondere devotie der gezusters tot Maria blijkt bovendien uit het oprichten van een tweede kapel, op de wijk Oostmolen(14) te Aalter. Ze waren beiden ijveraarder van het Broederschap van het H. Hart, alsook van andere godsdienstige genootschappen. Ook bij andere gelegenheden merkten we hun godsvrucht op. In 1909 schonken ze aan de kerk een glasraam (waarde 300 fr.) met de voorstelling van O.-L.-Vrouw van het H. Hart. Tussen haakjes was Averbode vermeld(15), wat ernaar verwijst dat het de voorstelling betrof die de abdijs verspreidde.

De zusters begiftigden de kerk overigens steeds met de hoogste bedragen.

Ca. 1907 schonken zij "*drie soutanekes voor de missedieners*"(16).

Bij hun overlijden stelden we niet vast dat ze een *stichting* kreëerden. Dit gebeurde wel door J. Symynck (zie verder). Hij maakte 600 fr. aan het Armbestuur over, dat met de opbrengst jaarlijks een solemneel jaargetijde moest laten celebreren in de kerk(17). De kapel werd wel opgenomen in het testament van Pauline, dat we echter niet konden inkijken.

2. De Mariadevotie te Bellem (tot ca. 1900)

Over de oudste kerkelijke geschiedenis van Bellem is nog maar weinig bekend. Het staat vast dat bisschop Walter de Marvis in 1242 de begrenzing van de parochies in de omgeving min of meer vastlegde. Bellem zelf komt in het verslag niet voor, maar is misschien tussen de regels te herkennen.

Opmerkelijk is de Marialegende. Volgens overleveringen kende Bellem reeds in de 11de eeuw een kapel toegewijd aan O.-L.-Vrouw. De sage vermeldt dat in de 13de eeuw de kapel te klein werd, door een aanwas van de bevolking of omdat vele gelovigen er Maria kwamen vereren. Daar er slechts één dergelijk oord bestond, besloten de parochianen een nieuwe kerk te bouwen. De nieuwe kapel zou op het "*Papenbilckje*", aan de noordkant van het kanaal - vroeger de Durme - waar de hoogste bevolkingsconcentratie viel te noteren, worden gebouwd. Dit scheen echter niet naar de zin van God zelf. Meerdere malen stelden de arbeiders vast dat hun werk was vernield en dat alle materialen

(14) Deze kapel was van een iets recentere datum : 1895. Ze was kleiner, maar mooier opgebouwd. Op de Aalterse kermiswoensdag 1986 (23 september : jaarmarkt, St.-Corneliusomwegang...) werd deze sierlijke kapel door een (toevallig) dronken autobestuurder tot puin herleid. Gezien de verzekering niet wou tussenkomen, besloot de eigenaar de kapel niet te herbouwen.

(15) Kerkarchief Bellem, *Liber memorialis*, f. 144.

(16) *Idem*, f. 149.

(17) G.A. Bellem, *Kerkfabriek*, 475.1, dienstjaarrekeningen 1896 e.v.

naar de oude kapel waren gebracht. Het vermoeden dat er rustverstoorders in het spel waren, bleek ongegrond, daar alles steeds naar de vorige bidplaats werd overgebracht. De "vinger Gods" scheen dus aan te wijzen dat de nieuwe kapel op dezelfde plaats van vroeger moest staan. Maria werd er voortaan - en tot op heden - vereerd onder de naam O.-L.-Vrouw-Geboorte.

De devotie tot Maria groeide en reeds in het begin van de 15de eeuw was er een O.-L.-Vrouwgilde te Bellem actief. Na de godsdiensttroubelen - waarbij vermoedelijk het eerste Mariabeeldje verdween - ontstond de broederschap van de Rozenkrans, die in 1688 tot de O.-L.-Vrouwgilde van de Rozenkrans werd hervormd. Ondanks het verdwijnen van het *genadebeeldje*, ontbrak het op de Mariafeesten niet aan volk. Pastoor J. Elinx (1646-1660) wilde deze leemte opvullen en de godsvrucht tot Maria opbeuren. In 1653 werd de kerk met een nieuw beeldje, gesneden uit het hout van de alombekende Jezuseik, verrijkt.

Om de godsvrucht nog verder te stimuleren, werden in 1698 vijftien staties of kapelletjes gebouwd, waarin de vijf blijde, de vijf droeve en de vijf glorievolle mysteries werden afgebeeld (de zgn. *Ommegang*).

Verder richtte men in de kerk een eigen kapel in ter ere van Maria(18).

De Mariadevotie lijkt dus op zijn minst *historisch gegroeid*. Tot in 1851 was Bellem trouwens de enige parochie in de dekenij Nevele die aan Maria was toegewijd. In het gemelde jaar ontstond in de buurgemeente Aalter de parochie St.-Maria-Aalter, waarvan de kerk werd toegewijd aan O.-L.-Vrouw van Eeuwigdurende Bijstand(19).

In de 19de eeuw kende de Mariadevotie inzinkingen, alsook heroplevingen. Voornamelijk pastoor D. Massot (1885-1894) trachtte aan het eind van de 19de eeuw de Mariadevotie weer levendig te maken. Hij bewerkstelligde o.a. de oude verering van O.L.Vrouw van Jezus-Eik in 1890(20).

In hetzelfde jaar werd er ook voor de eerste maal een "lotersmis" gehouden. Men smeekte de gunst van O.-L.-Vrouw van het H. Hart en van de H. Jozef af voor de jongeren die aan de loting moesten deelnemen(21).

(18) R. DEFROYT, *Bellem-Jezuseik*, 1978. Vlaamse Toeristische Bibliotheek, maart-april 1978, nrs. 229-230, p. 3. *Geschiedenis der Parochie Bellem en van het miraculeus beeldden van O.-L.-Vrouw van Jesukeneik*. Destelbergen, s.d., 23 p.

L. STOCKMAN, *De O.-L.-Vrouwgilde...*

(19) L. STOCKMAN, *Geschiedenis van Aalter...*, pp. 506-507.

(20) Kerkarchief Bellem, *Liber memorialis*, f. 94.

(21) *Idem*, f. 91.

(22) We danken hierbij J. Lauwers, msc, provinciaal archivaris te Borgerhout, voor het verstrekken van de vele dokumentatie en het aanbrenge van een aantal ideeën. Voor dit onderdeel baseren we ons op: *O.-L.-Vrouw van het H.Hart te Issoudun. Extrakt uit Maria's Heiligdommen*. Antwerpen, 1882. K. VAN DEN BERGH, *O.-L.-Vrouw van het H.Hart. Iconografische proef*. Mechelen, 1959, 33 p. De toespraak *100 jaar M.S.C. in België*, bij de opening van de tentoonstelling te Borgerhout van 100 jaar Missionarissen van het H.Hart in België, 1986. Informatie over de *Belgische provincie* en een *lijst* met de plaatsen waar O.-L.-Vrouw van het H.Hart werd vereerd vóór 1886.

3. De devotie tot O.-L.-Vrouw van het H. Hart in België (22)

Devotie is eigenlijk een gespecialiseerde kultus met een eigen voorwerp, eigen motieven, eigen doeleinden en eigen praktijken. Elke devotie draagt een zo juist mogelijke titel of naam en drukt zich trouw en treffend uit in een speciale voorstelling.

De devotie tot O.L.Vrouw van het H. Hart is eerder van recente datum en ontstond in het Franse Issoudun. De stichting gebeurde op 8 december 1854. Eén van de grote verdienstelijke personen daarbij was pater J.J. Chevalier (1824-1907). Hij werd gekonfronteerd met een groot geloofsverval in zijn parochie, terwijl hij bezielde was door een vurige devotie tot de H.H.Harten. Hij besloot een priesterkongregatie te stichten die door de prediking van volksmissies en de verspreiding van de H.Hartdevotie het kerkelijk leven zou heropwekken. Bij het ontstaan en de verspreiding had deze geestelijke ook veel aan anderen te danken.

We zouden heel wat tekst aan allerlei aspecten van de devotie kunnen wijden, maar K. Vanden Bergh deed dit reeds in "*Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart*". Ons interesseert de verspreiding in de Belgische kerkprovincie.

De Belgische stichting van de Missionarissen van het H.Hart te Borgerhout dateert van 1886. De propaganda van de M.S.C. (Missionnaires du Sacré Cœur) is heel wat ouder. De eerste ijveraarster viel te Doornik te noteren. Eens daar gevestigd, kende de Aartsbroederschap een rijke bloei en een vlugge verspreiding over het hele land. Tot de opleving van deze nieuwe devotie droeg o.a. de verspreiding bij van de "*Annales de Notre-Dame du Sacré-Cœur van Issoudun*" vanaf 1864. In dat zelfde jaar werd het eerste beeld van de Lieve Vrouw van het H.Hart bij de Zusters Urselinen te Brussel ingehuldigd. Drie jaar later, in 1867, richtte de Jezuiet L'Hoir de eerste Broederschap op aan het St.-Stanislascollege te Bergen (Mons). Daarna verschijnen geleidelijk aan dergelijke religieuze verenigingen over heel het land. In 1875 bestaan er reeds een vijftal centra en spreekt men over "*meerdere kapellen*". Dit aantal was reeds verdubbeld toen in 1886 de hoofdzetel te Borgerhout werd gevestigd. Naast de Jezuiten en de Zusters Urselinen zouden ook Les Sœurs de Notre-Dame de Namur, de Zusters Clarissen en de Zusters van Liefde zich inzetten.

De lijst van de plaatsen in België waar O.L.Vrouw van het H.Hart werd vereerd vóór 1886, zoals blijkt uit de bouw van kerken, oratoria of kapellen, het plaatsen van altaren en beelden enz., is tamelijk uitgebreid. Vermoedelijk zijn ons nog niet alle centra bekend. Zowat alle provincies hebben de verering vóór 1886 gekend, nl. in 46 plaatsen in het Franstalig landsgedeelte en 49 plaatsen in het Nederlandstalig gedeelte. Uit een overzicht van de belangrijkste centra blijkt dat de Franssprekende centra iets voorop in de tijd liggen(23). We mogen

(23) Voor het Franssprekend gedeelte: Doornik (1863), Brussel (1864), Bergen (1868), Charleroi (1869), Namen (1866) en Luik (1866).

Voor het Nederlandssprekend gedeelte: Aalst (1867), Gent (1867), Kortrijk (1868), Lier (1867), Mechelen (1868), Brugge (1870) en Antwerpen (1878).

eruit besluiten dat de verspreiding vanuit het zuiden (en de bakermat Frankrijk) een aanvang nam en geleidelijk naar het noorden is uitgedeind. Oostende (1864) vormt een uitzondering op deze regel, maar de verklaring schuilt waarschijnlijk in het feit dat onze kustplaatsen in die tijd sterk verfranst waren.

Vanaf 1870 komen er ook steeds meer vereringsplaatsen in de kleinere Vlaamse lokaliteiten. Een belangrijke rol hierin speelden de Norbertijnen van Averbode. De aanzet van hun inspanningen voor de verspreiding van de devotie kwam eerder onrechtstreeks tot stand. De Gentse Augustijn E. Frison leidde in 1873 een bedevaart naar Issoudun. Hij vatte het idee op in eigen land een belangrijk centrum voor deze godsvrucht op te richten. In zijn eigen geloofsgemeenschap stootte hij echter op heel wat tegenstand, zodat hij een eenzaam propagandist bleef(24). Hij kon drie jaar later zijn oom, E.P. Schapmans, voor zijn gedacht winnen: Averbode richtte aldus, met volle instemming van Pater Chevalier, in 1876 zijn Broederschap op. Het werd het meest gekende van het land en het zou in 1885 tot Aartsbroederschap voor België worden verheven. De Norbertijnen verspreidden zelfs een eigen beeltenis van O.-L.-Vrouw van het H.Hart (zie verder).

Vermoedelijk bleven ook de Augustijnen, en vnl. Pater Frison, zich inzetten voor de verspreiding van de devotie te Gent en omgeving. Het geval Bellem laat echter niet toe dit aan te tonen.

Ruim twintig jaar voor de vestiging van de Missionarissen van het H. Hart in België, was hun spiritualiteit hier reeds overduidelijk aanwezig.

4. Volkse dimensie van een bouwgeschiedenis

De kapel werd in 1887 opgetrokken op de huidige wijk Pauwelsbos, sectie B art. 134^b. In dat jaar sprak men nog van de "*Gaverwijk*". Met dit doel werd een vroeger perceel akkerland (art. 134) gesplitst, zodat 20 ca voor het bouwwerk vrij kwam. De gezusters I. en P. Meiresonne bezaten het land in blote eigendom, terwijl de landbouwer J.B. Symynck (1809-1895) het vruchtgebruik genoot(25). Het perceel bevond zich in de omgeving van het geboortehuis van eerstgenoemden.

In elk geschrift betreffende de oprichting worden de gemelde zusters als de initiatiefneemsters en de mecenasen vermeld. Toch was het de landbouwer die op 20 april 1887 het schepencollege van Bellem een toelating verzocht om een kapel "*voorzien van Mariabeelden en beelden van andere heiligen*" langsheen de "*Strepstraat*" te mogen bouwen. Op 30 april werd de wens ingewilligd "*om gevraagde kapel te bouwen, en er Heiligen volgens goeddunken in te plaatsen*"(26).

De bouwdatum is generlei merkwaardig. De schoolstrijd, die ook te Bellem hevig had gewoed, was net achter de rug, zodat de godsdienstzin op het platteland zeker niet was getaand. J. Symynck maakte toen trouwens deel uit van het komitee dat werd gevormd om een vrije, katholieke school op te richten(27). De godsvrucht leefde op te Bellem.

(24) Brief van Pater Frison aan P. Chevalier, 31 oktober 1876.

(25) R.A.G., *Bellem modern*, nr. 308.

(26) R.A.G., *Bellem modern*, nr. 4 (schepencollege, 30-4-1887).

(27) I. HOSTE, *De schoolstrijd van 1879-1884 te Bellem*, Land van de Woestijne, 3 (1980), nr. 1, pp. 42-54.

Er werd ondermeer een broederschap van het H.Hart opgericht, dat heel wat bijval kende. Vanaf 1860 vonden terug "Missies" plaats, die na de schoolstrijd jaarlijks zouden doorgaan. De kwalen als dronkenschap en godslastering werden toen aangepakt(28).

Ook in andere, nabije lokaliteiten verleenden notabelen o.a. financiële steun aan de geestelijkheid om het volk de christelijke levenswaarden in te prenten(29) (paternalisme?).

Het oprichten van kleine bidplaatsen was trouwens ook in de *mode*. Alhoewel men reeds vóór 1800 veldkapellen liet bouwen aan veldwegen of hoeken van akkers, merkte L. Stockman voor het naburige Aalter op dat de bouw van buurtkapellen vooral een merkwaardige bloei kende vanaf 1875(30). Uit de katalogus van de Aalterse kapellen leiden we af dat van de 20 toegankelijke (al dan niet verdwenen) bidhuisjes er 9 in het laatste kwart van de 19de eeuw werden opgetrokken(31).

Over eventuele plannen of een architect is ons niets bekend. Het bouwwerk meet 6,20 m bij 3,40 m. Het is een ruime kapel met 21 stoelen. Ze is opgetrokken in neogotische stijl, typisch voor het einde van de 19de eeuw. Qua konstruktie is ze eenvoudiger dan de H.Hartkapel in de Oostmolenstraat te Aalter(32), die in hetzelfde jaar werd opgetrokken. In dit geval werden de eenvoudige neoklassieke vormen niet gebruikt om de kapel meer karakter te geven. De voorgevel is zeer eenvoudig, zonder pilasters, hoofdgestel of fronton. Het metselwerk bestaat uit donkere scheldesteen, terwijl de spitsboogvormige raam- en deuromlijstingen in rode baksteen zijn uitgevoerd. De geveltop bevat een ruitvormig stuk arduin met de tekst "O.L.Vrouw van het H.Hert 1887". Tot aan de restauratie van 1976-77 sierde een klok-ketorentje het kapelletje. De gevels staken toen iets boven de dakbedekking met schalies uit (het zgn. *aandak*, dat net zoals de *muurvlchtingen* vaak voorkomt bij *neostijlen*). Deze versiering brokkelde echter af en werd wegens gebrek aan financiële middelen achterwege gelaten.

Op enkele stenen, linksonderaan van de deuromlijsting, vonden we volgende namen gegrift: *J. Symynck* (zie hoger), *D. Massot*, de toenmalige pastoor van Bellem en een zekere *De Graeve* (= L. De Graeve, schatbewaarder van de Kerkfabriek?). De onderste steen is zodanig verweerd, dat geen enkele letter duidelijk zichtbaar is (stond er de naam Meiresonne?). De eerste en derde naam zijn omkaderd.

In de vensteromlijstingen zijn later (o.a. 1909, 1917) nog namen met nagels gegrift. Naast de personen die herstellingen uitvoerden, waren vermoedelijk bezoekers en soldaten op dit terrein actief. We lazen tweemaal de plaatsnaam "*Loo-t-Hulle*" (de buurgemeente Lotenhulle).

Over de buitenzijde valt er verder weinig te vertellen. De kapel bevat 4 ramen, oorspronkelijk met gekleurd glas gezet in lood. De linkermuur

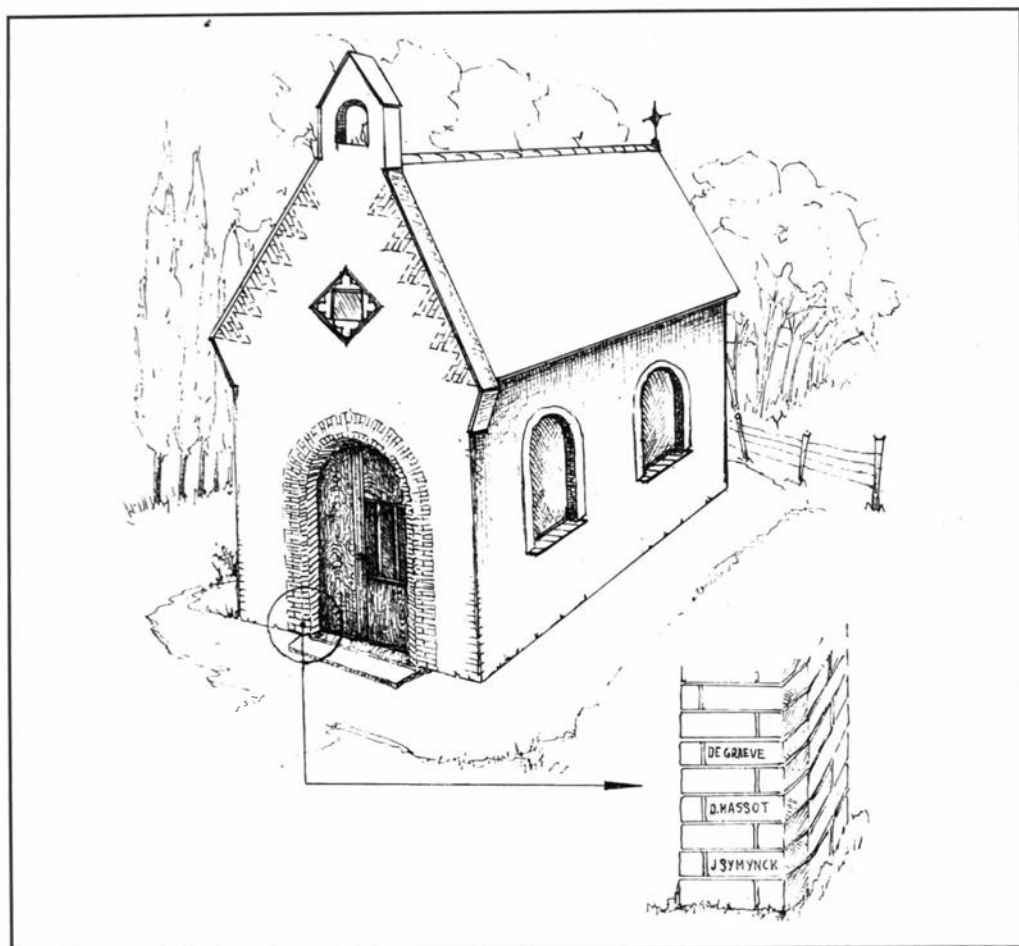
(28) Kerkarchief Bellem, *Liber memorialis*, passim.

(29) I. HOSTE, L. STOCKMAN, *Geschiedenis van Poeke*. Aalter, 1985, pp. 393-425.

(30) L. STOCKMAN, *Geschiedenis van Aalter...*, pp. 488-489.

(31) R. DEFRUYT, *Kapellen van Aalter...*, pp. 5-35.

(32) J. VAN CLEVEN, *Aalters kunstbezit. H.Hartkapel, Oostmolenstraat*. Land van de Woestijne, 1 (1977), nr. 1, pp. 11-13.

*Pentekening hoe het gebouw eruit zag ca. 1887.
(Tek. : A. Van Landeghem)*

bevat drie luchtkokers, afgeschermd met een smeedijzeren rozet. Verder smeedwerk, bv. Mariamonogrammen, zijn er niet aan te treffen. De muurankers zijn wel onderaan (10-tal cm) gedraaid.

De dubbele deur, alsook de *waaier* (het bovenlicht) bestond uit eenvoudig paneelwerk. De bovenste deurhelft was van ramen voorzien.

Het interieur van de kapel is tweeledig. De altaarnis is 20 cm hoger gelegen en van de bidplaats afgescheiden door een smeedijzeren hek boven de zware arduinen dorpel.

Het gewelf was oorspronkelijk bepleisterd en hemelsblauw van kleur, met fonkelende sterren. De muren vertoonden een geschilderde marmerimitatie (cfr. de H. Hartkapel te Oostmolen).

Bij de inwijding werden er drie polychrome beelden - de H. Jozef, de H. Bernardus en het beeld van O.-L.-Vrouw van het H. Hart - op het altaar geplaatst. Dit laatste is een duidelijk voorbeeld van de beeltenis die door de Missionarissen van het H. Hart werd verspreid. Dit is wel

enigszins verwonderlijk daar de Paters Norbertijnen van Averbode, met wie de familie banden had, een eigen beeltenis verspreidden. Het altaarblad rustte vooraan op drie pilaren. In de maand november van 1887 werd er een kruisweg - bestaande uit prenten gevat in zwarte kaders - en een missiekruis van hout en plaaster aangebracht(33).

Momenteel vindt men er nog steeds het origineel neogotisch reliëf-schrijn terug. Het bevat een offerblok en twee relikwies: één van de Maagd en één van de H. Bernardus. In augustus 1909 werd de kapel door de gebroeders Locy herschilderd. De pastoor hielp een handje en maakte de tekeningen(34). A. Bakelandt huurde het land rond de kapel. Hij beschikte over de sleutel en zorgde voor het algemeen onderhoud.

In 1922 zou de kapel van eigenaar veranderen. R. Locy kocht ze van A. Lootens, tesamen met de bijhorende grond(35). De kapel werd met het oog op de verkoop volledig leeggehaald. Indien de nieuwe eigenaar zich bereid verklaarde het gebouw ten dienste van de gemeenschap te stellen, zouden de beelden worden teruggeplaatst. De giften in de offerblok (250-325 fr.) bracht hij jaarlijks naar de pastoor, die er missen in de kerk mee las.

De eigenaar werd verondersteld alleen (zonder financiële steun) voor het onderhoud in te staan en voor de versiering op de *Kapellekesdag*. De kapel werd wel nog met nieuwe beelden verrijkt: de eigenaar schonk de beelden van de H. Theresia en van het H. Hart van Jezus. Er werd eveneens een klein Mariabeeld bijgeplaatst. Deze feiten konden een zeker verval niet tegengaan.

Een eerste grondige opknapbeurt ging door in 1947. De kruisweg werd vervangen. Op de kaders van de prenten prijkte nu een kruisje (dit vormt momenteel het enige restant). Doordat het Belgische leger de buis over de beek tijdens de Tweede Wereldoorlog had laten springen, waren de gekleurde ramen ingedeukt. Zij werden door eenvoudig glas vervangen. De grote ronde kaarsenhouder, waardoor het plafond zwart rookte, werd verwijderd. Het altaar werd eveneens vernieuwd en voor de pilaren kwam er een houten paneel te staan. Bevreesd voor inbeslagname werden de koperen luchter en de dito vijfarmige kandelaars tijdens de oorlog verborgen. Gezien de oxidatie werd de luchter niet meer terug gehangen.

Het verval trad spoedig weer in en ook de luister van de bedevaart taande. De pastoor was de enige aanwezige geestelijke, terwijl het aantal bedevaarders tot een 30 à 40 slonk. Ook het individueel bezoek ging achteruit, zodat ook de giften terugliepen. Er gingen zelfs soms stemmen op om de kapel te slopen.

(33) Kerkarchief Bellem, *Liber memorialis*, ff. 78-79.

(34) *Idem*, f. 160.

(35) Het vervolg van het relaas is voor een deel op mondelinge informatie gebaseerd. We houden eraan de families Locy-De Meyer en De Waele alsook schepen A. Lootens en mevr. A. Lootens uit Lovendegem te danken voor hun bereidwillige medewerking. We steunen eveneens op een krante-artikel naar aanleiding van de restauratie: *Bellem herstelt kapel Pauwelsbos*, De Gentenaar, 31 augustus 1976. Andere bronnen worden afzonderlijk vermeld.

De haag en de meeste linden rond de kapel werden gerooid. Nu resten er nog 2 bomen voor de ingang (cfr. de "*boomcultus*" bij vele godsdiensten van primitieve volkeren, waarbij de boom als symbool van kracht en leven werd vereerd. De rijke kroon van de linde moest een taai leven symboliseren(36)).

Een kapel is in zekere zin een openbare plaats, maar de gemeenschap stak er lange tijd geen hand naar uit. Buren brachten wel eens bloemen... De kapel leek op termijn een produkt voor de sloophamer.

Omstreeks 1975 situeert zich een kentering. Te Bellem ontstond er een *verfraaiingskomitee* en één lid wou de kapel voor restauratie kopen. Het plan ging echter niet door. Ondertussen sloegen de buurtbewoners de handen in elkaar. Het buurtkomitee ijverde voor het voortbestaan van het stukje kunstpatrimonium. Restauratie kost echter geld. De gemeentelijke overheid kwam wel tussen, maar het leeuwendeel werd vergaard door een inzamelactie via omslagen in de hele gemeente. De opbrengst bedroeg meer dan 40.000 fr. Dit luttel bedrag werd, door de tussenkomst van Maria(?), met nog heel wat giften, tot zelfs uit Amerika toe, aangevuld. Het uitzicht van de kapel zou toch nog enkele wijzigingen ondergaan, dit hoofdzakelijk door te weinig financiële armslag.

Het was voornamelijk de belangeloze inzet van enkele vrijwilligers die de restauratie mogelijk maakte. De arbeid werd veelal gratis verricht, terwijl de materialen zoals hout, cement, verf enz. voor een prikje of zelfs gratis werden bekomen. Solidariteit bleek toen geen ijdel woord. Iedereen droeg in de mate van het mogelijke een *steentje* bij.

Er kwam een nieuw pannendak, een nieuw plafond met planchetten, een nieuwe deur... Het klokketorentje werd door een kruis vervangen, terwijl het smeedijzeren kruis, op de top van de achtergevel, naar de achterzijde verhuisde. Een verfraaiing met sparren, een nieuwe betonnen afsluiting en een zitbank rondde het geheel af.

Het interieur kreeg een nieuw tintje : de wanden steken nu in het wit en het groen. De polychrome beschildering van de beelden verdween - eigen aan de tijd - eveneens. Ze vertonen nu een gepatineerd uitzicht. Het altaar werd nu volledig ingekleed en er kwamen sokkels onder de beelden. De vroegere houten plint werd door tegels vervangen. In de laatste jaren werden verder kleine versieringen aangebracht. Het komitee zorgt voor een regelmatig onderhoud. Er is weer leven rond de kapel.

De kapel is blijkbaar een herkenningspunt dat ook op militaire kaarten voorkomt. Niet zelden vormt ze het verzamelpunt voor soldaten, aspirant-rijkswachters enz. Zelfs de Engelse soldaten vroegen bij de bevrijding de weg naar "*the chapel*".

Ook bij de organisatoren van fietsrally's, zoektochten wekt de kapel belangstelling en levert ze stof voor enkele vraagjes.

(36) R. STOCK, *Nog het Veldkappelleke*. Groot Ruiselede, 22 juni 1977, nr. 2, p. 7.

5. De volksdevotie

Gezien de *historisch gegroeide* Mariadevotie te Bellem moeten we vermoedelijk niet ver zoeken naar de toewijding van deze kapel aan O.-L.-Vrouw van het H.Hart. Dit is trouwens een algemeen verschijnsel: van de 100 geïnventariseerde kapellen, nissen, pijlers enz. te Aalter kenden er 79 Maria als patroonheilige(37). Nog in 1945 bestonden er 37 kleine Mariakapelletjes, naast twee grote, in het naburige Knesselare(38). Pastoor D. Massot en de paters van de abdij van Averbode droegen vermoedelijk ook een steentje bij om de kapel aan Maria te wijden. De parochies St.-Maria-Aalter (1874) en Knesselare (1877) kenden reeds een bidplaats, aan deze nieuwe devotie toegewijd.

Daarenboven, maar misschien hier van minder belang, kwam het de hele 19de eeuw door veelvuldig voor dat parochies, kapellen... in opbouw, een devotieheilige kozen die pelgrims, en daarmee indirect geld, moest (en kon) aantrekken(39). *Maria zat duidelijk in de lift*.

De grote macht van Maria is bij Pater Chevalier steeds op de voorgrond getreden. Dit voorrecht van de H. Maagd wou hij op een speciale wijze huldigen en daardoor een nieuwe Mariadevotie in het leven roepen: O.-L.-Vrouw van het H.Hart. Het theologisch fundament van die haast onbegrensde macht die Maria op haar Zoon heeft, schuilt volgens de pater in haar heel speciaal en uniek moederschap, dat de betekenis van het gewoon moederschap zeer ver overschrijdt. Maria, als moeder van de Godmens, is bovennatuurlijk, intentioneel, fysisch, moreel en mystiek met haar Zoon verbonden. Het origineel karakter van deze devotie schuilt in drie factoren:

- die macht wordt speciaal vereerd
- ze is rechtstreeks en uitsluitend uit Maria's moederschap afgeleid
- die macht wordt wel op Kristus uitgeoefend, maar heeft rechtstreeks vat op zijn genadeschatten, die haar door Hem zijn toevertrouwd. Om die reden zal Maria in de definitieve afbeelding met Kristus' hart in haar hand worden voorgesteld(40).

De inwijding van de kapel te Bellem ging door op St.-Pietersdag (29 juni), die net in de H.Hartmaand valt. De parochiale bedevaart ging lange tijd op die dag door, maar werd later naar O.-L.-H.Hemelvaart verplaatst.

De kapel werd volgens J. Vermeulen wegens een bekomen genezing opgericht. Er bestaat geen verdere schriftelijke informatie, maar te Bellem staat men eerder skeptisch tegenover deze verklaring(41).

(37) R. DEFBUYT, *Kapellen...*, p. 4.

(38) J. VERMEULEN, *Kerkpatronen, bedevaartplaatsen en devotieoorden in Vlaanderen* (afl. 7). Oostvlaamse Zanten, 22 (1947), nr. 2, p. 37.

(39) P. MARGRY, *Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant*, Eindhoven, 1982, p. 20.

(40) K. VANDEN BERGH, *Op. cit.*, pp. 13-14.

(41) J. VERMEULEN, *Op. cit.*, p. 39.

De mondelinge overlevering wil echter dat de zusters de kapel oprichtten vanwege de drankzucht van hun broer August om aldus via de tussenkomst of gunst van O.-L.-Vrouw hem van deze kwaal te verlossen.

Een andere mondelinge overlevering, maar waaraan men geen waarheid hecht, vertelt dat het jaar voordien de oogst door een hevige zomerse hagelbui werd vernield. Dit vormde dan de aanleiding...

De nieuwe kapel werd dus op 29 juni 1887 door de plaatselijke dorps-herder met een biezondere plechtigheid ingewijd. Volgens een relaas van de gemeentesekretaris Charles Cram was de bevolking reeds van 's morgens vroeg op de been om het dorp zo mooi mogelijk te tooien. Over de eigenlijke inwijding laten we de informant zelf aan het woord :

"Rond drij ure verliet een schoone stoet de parochiekerk: hij was samengesteld uit de maagdekens, die de prachtig(e) beelden droegen van den h. Joseph en den h. Bernardus; hierop volgden de Congreganisten boven wier hoofden wij het kostelijk beeld van OLV van het h. hert, midden in eene ster van glinsterende bloemen en andere versierselen zagen prijken: de E.H. Pastoor, vergezeld van vier andere priesters sloot den stoet.

De Maagdekens legden den weg af, luidop het Rozenhoedje biddende. De Congreganisten en de geestelijken deden de lofzangen van O.L.V. in de lucht weergalmen. Geen huis op den ganschen doortocht, waar geene pauselijke (geel-wit) of Nationale vlag wapperde, waar niet eenige kleine vaantjes, stukskens, rozen van alle kleuren en vorm, kunstig en liefelijk dooreengeschikt, de liefde der Bellemenaars tot O.L.V. uitdrukten.

Hier eene poort, daar een dreefje sperretjes, verder jaarschriften en andere heilwensch(en) wekten de aandacht der inwoners en vreemdelingen, die in talrijke scharen de plechtigheid kwamen bijwonen".

Na de inwijding volgde nog een rede van de pastoor. Te Bellem was *"een nieuw heiligdom ingehuldigd, waar de hopeloozen hoop, de noodlijdenden troost"* zouden vinden(42).

We worden dus vanuit officiële, katolieke zijde ingelicht over de godsdienstzin van de plattelanders (secretaris Cram was een vertrouweling van de geestelijken en van de kasteelheer de Kerchove d'Exaerde). Opmerkelijk is dat we niet worden ingelicht over de aanwezigheid van Norbertijnen of Augustijnen of zelfs van Missionarissen van het H.Hart.

Dergelijke festiviteiten leidden tot echte volkstoelopen. Bij de inwijding van de Kruisweg in november waren volgens dezelfde informant maar liefst 2000 personen aanwezig. We kunnen terecht twijfelen aan de oprechtheid van dit getal (Bellem telde slechts iets meer dan 2000 inwoners). De inwijding gebeurde tijdens de *Missiedagen*, zodat we kunnen aannemen dat er wel relatief veel volk aanwezig was. Na de inwijding gebeurde tijdens de *Missiedagen*, zodat we kunnen aannemen dat er wel relatief veel volk aanwezig was. Na de inwijding nam één der predikanten (Redemptorist) het woord en *"haalde ons met krachtige woorden aan al de zegeningen, al de voordeelen, welke dit nieuw heiligdom ons thans oplevert. Onze achtbare Herder nam daarna het woord, en richtte het bijzonderlijk tot dezen wier kranke ledematen hun niet meer toelaten zich tot aan de parochiekerk te begeven. Ja! sprak hij onder anderen, 't is hier dat gij troost zult komen zoeken, dat gij uwe herten aan God zult komen openen; hier zult gij komen bidden voor uwen Herder, voor uwe bloedverwanten!"*(43).

(42) Kerkarchief Bellem, *Liber memorialis*, ff. 75-76 (het betreft een krante-artikel; we konden de krant niet achterhalen).

(43) *Idem*, f. 79.

Ook deze passus geeft mooi het tijdsbeeld, de geestesgesteldheid van het platteland weer. De Kerk had haar traditionele autoriteit bij het gewone volk niet verloren. Met J. Art kunnen we stellen: "*De gedurende eeuwen gegroeide en van hogerhand gekultiveerde katolieke volkstraditie was in 1830 (hier eind 19de eeuw) nog zo goed als onaangetast*". Vermoedelijk werd ook hier de vraag naar de motivatie van een dergelijke, "*dikwijls door vrees of sociaal milieu geconditioneerde kerkpraktijk*"... niet gesteld(44).

Ook de volgende jaren werd de kapel, vnl. de zondagen van de Maria-maand, druk bezocht. In deze maand werd ze telkens fleurig met bloemen versierd. Het vertrouwen van de inwoners in O.-L.-V. van het H.Hart werd ondermeer uitgedrukt door het aanbrenge van talrijke *exvoto's*(45). Vermoedelijk bleven deze beperkt tot de traditionele wassen aandenkens. De bevolking kwam er inderdaad bidden voor genezingen van zowel mens en dier, tegen tandpijn... De *exvoto's* werden aan de pinnen van het hek opgehangen. Schilderijtjes kwamen er waarschijnlijk niet voor.

Bij de jaarlijkse bedevaart, ter plaatse als "*Kapellekesdag*" omschreven, werd de kapel met kleine vaantjes met de pauselijke kleuren versierd. Later werd het de nationale driekleur. De pastoor of een pater die de bedevaart vergezelde, hield na afloop telkens een toespraak. Er werd ter plaatse geen mis gelezen. Het hoofd van Maria en van het Kind werd met een kroontje gesierd. Een aantal *juwelen* en andere sierstukken gingen met de tijd verloren, door het *schenteventen* of bij de inbraken.

Door de inspanningen van de Congregatie en eveneens van de lokale jeugdverenigingen kende de bedevaart tot aan de Tweede Wereldoorlog een grote belangstelling. Tijdens de oorlog zelf zou men er veelvuldig troost zoeken. Eens de moeilijkheden van de baan waren, nam dit gestaag af. Het aftakelen van de kapel droeg er in zekere mate toe bij.

P. Margry stelde dat trouwens algemeen na de Tweede Wereldoorlog de katolieke uitbundigheid verdween. De processie werd als ouderwets gekatalogeerd, de ommeegang tot een toeristische attractie gedgegradeerd enz. Vanaf 1970 ongeveer zou in Europa de aandacht voor de pelgrimsoorden zich herstellen. Om een representatief beeld te verkrijgen, moet vooral worden uitgekeken naar de kleine en middelgrote bedevaartplaatsen, die slechts een regionale of zelfs lokale betekenis hebben. De opleving gaat gepaard met een literatuurhousse over moderne bedevaartplaatsen. Vooral de Mariaorden genieten steeds meer belangstelling(46).

Een zekere opleving van de devotie te Bellem omstreeks dezelfde jaren vormt dus geen losstaand feit. De restauratie van 1976 droeg er eveneens toe bij. De bedevaart trekt weer meer volk en het komitee geeft jaarlijks een aandenken uit: een medaille, een bloem, een kaars... Opgang is er wel, maar bepaalde trekjes wijzen er toch op dat de devotie ten dele kunstmatig is, dat er enige zweem van attractie

(43) *Idem*, f. 79.

(44) J. ART, *Kerk en religie, 1844-1914*, AGN, dl. 12, p. 168.

(45) Kerkarchief Bellem, *Liber memorialis*, f. 87.

(46) P. MARGRY, *Op. cit.*, p. 5.

aanwezig is. Aan de hand van een viering kan men dit echter niet afleiden, daar dit steeds impliceert dat de minder religieuze aspecten even op de voorgrond treden. Nemen we de gehele periode in beschouwing, dan stellen we zeker één duidelijke verschuiving vast. Eertijds ging men naar de bedevaart en trok elkeen na afloop naar familieleden in de onmiddellijke omgeving, waar de koffie en het *koekebrood* wachtten. Deze stappen verlopen nu in omgekeerde richting: naar aanleiding van Kapellekesdag nodigt men familieleden uit voor een *kermis* en trekt men in groep nog eventjes naar de godsdienstige plechtigheid. Leidt dit in bepaalde gevallen niet opnieuw tot een zekere vorm van een gekonditioneerde godsdienstpraktijk?

De kapel trekt tevens terug de aandacht van de voorbijgangers: fietsers stappen af om even te verpozen, eens binnen te lopen, eventueel een gebedje te prevelen of bekijken het gebouw als kunstwerk op zich...

De kapel vormde een echte buurtkapel. Er werd niet enkel *gelezen* voor genezing, maar ook het *rozenkrans* *bidden* voor overleden burenging er tot enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog door.

Zoals bij andere kapelletjes worden te Bellem enkele reddingen aan de tussenkomst van Maria toegeschreven. De overleveringen hebben op de oorlogsperiodes betrekking. Oorlogstijd wordt vaak door een (gemeende?) religieuze ervaring gekenmerkt, en blijkt achteraf dikwijls een goede voedingsbodem voor *sterke* verhalen. De eerste anekdote gaat terug tot de Eerste Wereldoorlog. Meerdere dagen zouden soldaten en een aalmoezenier in de kapel de nacht doorbrengen. Pater Julianus (pater van het H.Hart?) beweerde dat door de tussenkomst van Maria hun leven werd gered. Dit gebeurde doordat ze tijdens het bombardement van oktober 1918 zich in of achter de kapel verscholen. Bij zijn latere preken op de bedevaart zou hij dit herhaaldelijk vermelden.

Ook bij de volgende wereldbrand verbleven er soldaten. De aalmoezenier droeg er soms een mis op, die de buurtbewoners bijwoonden. Na deze oorlog verkondigden de kinderen Banckaert, die de hoeve tegenover de kapel uitbaatten, dat O.-L.-Vrouw de buurt had gered. Eens de bevrijding was ingezet, bestookte de Duitse legermacht de Antwerpse haven met de beruchte V1 en V2's. Twee *verdwaalde* projectielen van het eerste type sloegen op Bellemse bodem in. Het tweede viel in oktober 1944 noordwaarts van de kapel, in de *Gavers*. Tot ver in de omgeving sneuvelden de ramen en enkele koeien vonden de dood. Ondanks de grote ravage vielen gelukkig geen mensenlevens te betreuren. Dit kon enkel door de tussenkomst van Maria...

Besluit

Het 100-jarig bestaan van een kapel is niet zo uitzonderlijk. Dat dit wordt gevierd en dat het gebouw in een goede staat verkeert, is reeds meer merkwaardig. Het meest opmerkelijke is dat we een tijdlang over het verleden in feite goed - beter dan over andere - zijn ingelicht. Over andere kleine bidplaatsen weten we vaak hooguit iets over de oprichting. We beschikken dan ook over een ietwat speciale bron, nml. het *Liber Memorialis*, waarbij we niet uit het oog mogen verliezen dat enkele pastoors dit zeer zorgvuldig bijhielden.

De geschiedenis van deze kapel wijkt in feite weinig af van deze van andere bidplaatsen. Op heel wat punten lijkt ze ons een kind van haar tijd: dit geldt inzake de oprichters, de toewijding aan Maria, de bouwstijl enz.

En toch had (en heeft) ze iets biezonders. Te Bellem vormde een dergelijke kapel bijna een unicum. Ze was de enige toegankelijke kapel op *grote* afstand van de kerk, en daarenboven gelegen in de volkrijke wijk over de vaart die aldus toch een Mariaverering kende. Aldus bleek ze uiterst geschikt tot het organiseren van godsdienstige *buiten-kerkelijke activiteiten*, waaronder een bedevaart en het houden van Missiepreken.

Dit *unieke* karakter droeg vermoedelijk bij tot de betere informatie over de kapel en tot de blijvende belangstelling. Dit betreft enerzijds het godsdienstige - de devotie blijft verder leven -, en anderzijds het kulturele - het patrimonium blijft zo goed als intact. Het wedervaren van en om deze kapel te Bellem kan zowat model staan voor de religieuze volkskultuur in Vlaanderen, het verloop van en de wisselwerking tussen volksdevotie en klerikale impact.

Filip Bastiaen

BIJLAGE

MEIRESONNE

Augustin

Zv Pieter Francies

De Zutter Joanna P.

° Bellem 12-12-1796

† Bellem 21-3-1861

De Reu Eugenie

Dv Augustin

Maenhaut Joanna Marie

° Aalter 21-9-1807

† Bellem 7-12-1854

x Aalter 4-6-1836

landsman op de wijk

Pauwelsbos

gemeenteraadslid (1843-1861)

landbouwster (bij huwelijk)

1) Ida

° Bellem 21-9-1837, brouwster Kerkstraat

† Bellem 11-5-1916, rentenierster (1901)

2) Paulina

° Bellem 6-9-1839, brouwster Kerkstraat

† Bellem 29-10-1918, rentenierster (1901)

3) August Eduard

° Bellem 24-2-1842, x Bellem 14-1-1871 met David Marie (° Bellem 17-2-1844, bijzondere). Bierbrouwer, burgemeester, bij huwelijk naar Landegem uitgeweken.

† Landegem 23-7-1913

4) Bruno

° Bellem 18-1-1847

† Bellem 29-5-1849

5) Silvie Coleta

° Bellem 31-12-1850

† Aalter 23-4-1854

Ze verbleef te Aalter bij haar oom, de stoker Eduard De Reu.

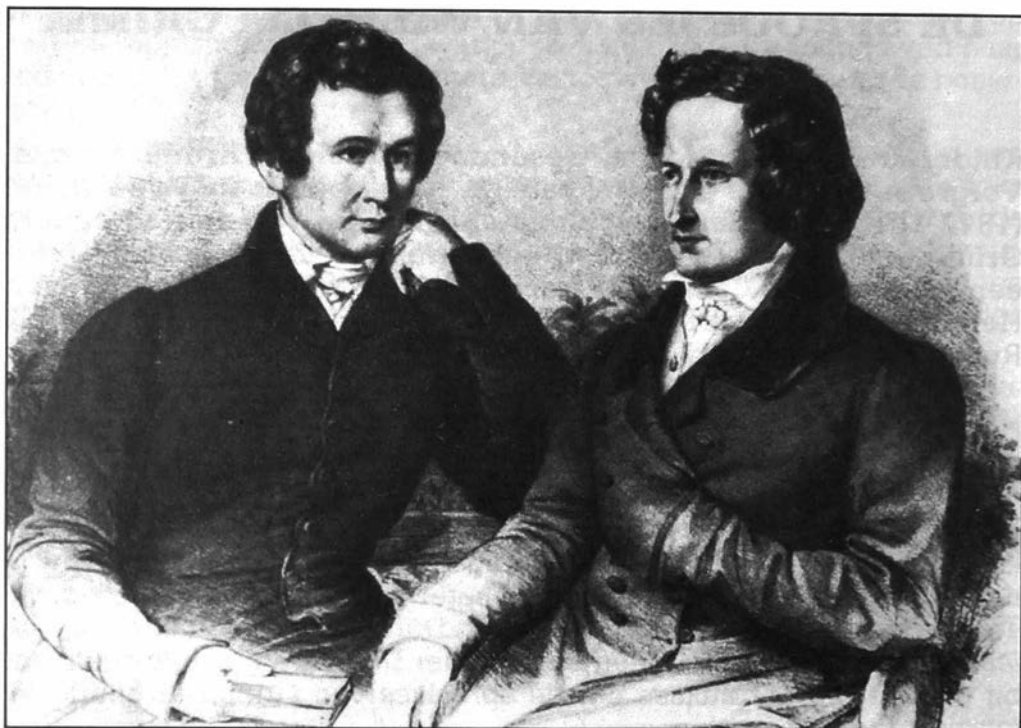
DE SPROOKJES VAN WILHELM GRIMM

Kinder- und Hausmärchen. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Vergrote fascimile-uitgave van de eerste druk in twee delen (1812-1815) naar het persoonlijk eksemplaar van de gebroeders Grimm met alle aanvullingen en korrekties in handschrift. Met een aanvullend deel met transkripties en kommentaren van Heinz Rölleke en Ulrike Marquardt. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986. ISBN 3-525-20764-6.

De *Kinder- und Hausmärchen* (*Sprookjes voor kind en gezin*) van de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm zijn wereldberoemd: ze zijn in meer dan honderd talen vertaald, er bestaan tenminste duizend bewerkingen van en het aantal afzonderlijke exemplaren dat ooit verkocht is, moet vele miljoenen bedragen. Waarschijnlijk zijn er in de hele wereld maar weinig boeken die beter gedaan hebben. In elk geval vormen de sprookjes van Grimm in het Duitse taalgebied een *longseller* buiten concurrentie. Geen enkel ander Duits werk kende ook maar bij benadering het succes dat de sprookjes van Grimm te beurt viel (en nog te beurt valt).

Het is dan ook heel verwonderlijk dat over de tekstgeschiedenis van dit sprookjesboek zo weinig bekend is. Zelfs grote Grimmspecialisten waren tot voor vijftien jaar bijzonder slecht op de hoogte over het ontstaan van de sprookjesverzameling, over de informanten van de gebroeders Grimm, over het precieze aandeel van de twee broers bij dit werk, enz. Daar zijn verschillende redenen voor: Jacob en Wilhelm Grimm zijn zelf bijzonder karig geweest met informatie over hun manier van werken en over hun informanten, af en toe waren ze zelfs niet helemaal oprecht (zo heeft Wilhelm de sprookjes veel meer bewerkt dan hij zelf wilde toegeven), na elke publikatie vernietigden ze hun manuskripten, en bovendien heeft Wilhelms zoon Herman - wellicht ongewild - een mythe in het leven geroepen over een zogenaamde "oude Marie", een oude huishoudster van een apoteker vlak naast de gebroeders Grimm, die heel wat sprookjes meegedeeld zou hebben. Een eeuw lang werd die oude Marie dan ook als de belangrijkste vertelster voor de Grimms beschouwd, helemaal ten onrechte, zoals in 1975 zou blijken. Daarnaast was het voor de Grimm-studie in de 20ste eeuw een groot probleem, dat er geen betrouwbare tekstedities meer ter beschikking stonden.

Het is de verdienste van één man dat de situatie op korte tijd helemaal veranderd is. Heinz Rölleke (1936), professor voor literatuurwetenschap aan de universiteit van Wuppertal en zonder twijfel veruit de verdienstelijkste Grimm-filoloog, heeft vanaf 1975 voor een hele reeks tekstkritische edities van verschillende uitgaven van de sprookjes van Grimm gezorgd (telkens met uitstekende kommentaren), en hij heeft daarnaast zó fundamentele opstellen over het sprookjeswerk van de broeders Grimm gepubliceerd, dat de kijk op dat werk intussen grondig gewijzigd is.

*Wilhelm und Jacob Grimm.
Litografie naar een tekening van hun broer Ludwig Emil uit 1829.*

Tijdens het leven van de gebroeders Grimm verschenen zeven verschillende drukken van de *Kinder- und Hausmärchen*, de eerste in 1812 (deel 1) en 1815 (deel 2), de zevende in 1857. Heinz Rölleke gaf in de voorbije jaren achtereenvolgens de zevende, de tweede en de derde druk weer uit, en tenslotte kwam er ook een fascimile-uitgave van de eerste druk. Daarnaast zorgde hij ook voor een editie van 46 handschriften van sprookjes die de Grimms in 1810 naar Clemens Brentano gestuurd hadden: die handschriften werden door een gelukkig toeval omstreeks 1920 teruggevonden en ze zijn heel belangrijk, omdat ze de basis voor de eerste editie van Grimms sprookjes vormden. Tussen 1810 en 1812 werden de sprookjes echter nog grondig bewerkt, zodat de handschriften als het ware een voorstadium (een nulde druk) van de *Kinder- und Hausmärchen* aantonen. Door de tekstkritische publikatie van die handschriften in 1975 luidde Rölleke een nieuw stadium in de Grimm-studie in.

Voor die studie zijn naast het oudste handschrift vooral de eerste, de tweede en de zevende druk van de *Kinder- und Hausmärchen* van belang, omdat die teksten het best het bewerkingsproces van de sprookjes illustreren. Er blijken inderdaad grote verschillen te bestaan tussen de diverse uitgaven, niet alleen wat het tekstbestand betreft (de eerste uitgave bevatte 156 nummers, de zevende 210), maar ook wat de stijl betreft. Vooral tussen de eerste en de tweede druk (uit 1819) werden veel sprookjes grondig herschreven. Precies daarom is het zo belangrijk dat nu ook de eerste druk weer beschikbaar is.

Bovendien kunnen we nu meekijken over de schouders van de gebroeders Grimm, omdat het om een facsimile-uitgave van hun persoonlijke exemplaar (dus met hun eigen aantekeningen) gaat. Zo leren we heel wat over hun informanten en krijgen we ook een veel beter inzicht in het aandeel van de twee broers in of aan de redactie van de sprookjes.

JONGE MEISJES

Wat de informanten betreft, Wilhelm Grimm noteerde geregeld de naam van de verteller en het jaartal (of vanaf 1811 de precieze datum) wanneer het sprookje verteld werd. Het blijkt nu dat een heel groot aantal van de sprookjes van het eerste uur verteld zijn door jonge, gevormde meisjes uit de bourgeoisie, die bovendien allen zeer goed Frans spraken (wat voor hun sprookjesrepertoire erg belangrijk blijkt te zijn). Het gaat om de zussen Hassenpflug (een hugenootse familie; hun vader was minister van een Hessische keurvorst), de zussen Wild (hun vader was een apoteker die uit Bern afkomstig was) en om Friederike Mannel (een domineesdochter). Dit beantwoordt zeker niet aan het klassieke beeld van de vertellende oude, arme boerenvrouw. Het waren geen oude, arme vrouwen die sprookjes meedeelden aan de gebroeders Grimm maar jonge meisjes (ongeveer tussen 15 en 24 jaar oud) uit gegoede burgerlijke gezinnen. Hun repertoire bestond in hoofdzaak uit mooi afgeronde verhalen waarin alle grofheden en pikante scènes zorgvuldig vermeden waren. En als de meisjes al dergelijke verhalen gekend hadden, dan zouden ze zich zeker geschaamd hebben om die aan de Grimms te vertellen. Bovendien verklaart hun sterke binding met Frankrijk ook het feit dat veel van hun sprookjes rechtstreeks uit Franse bronnen komen (o.a. uit de wereldberoemde verzameling van Charles Perrault, *Les contes de ma Mère l'Oye* van 1697). Dit laatste was voor de gebroeders Grimm enigszins vervelend, want ze stelden hun verzameling voor als "echt Hessisch" en "oerduits" - we zijn immers midden in de Duitse romantiek! Ook later, toen ze zich ten volle bewust waren van het niet zo Duitse karakter van veel van die sprookjes, hebben ze dat altijd enigszins proberen te verdoezelen.

AANDEEL VAN DE GRIMMS

Jacob en Wilhelm verzamelden hun sprookjes oorspronkelijk met een wetenschappelijke bedoeling. Ze beschouwden de sprookjes in de eerste plaats als poëtische getuigenissen van de Duitse oudheid, als resten van verdwenen oerduitse mythen. Vooral Jacob, die in het begin het meest verzameld heeft, beklemtoonde het wetenschappelijk karakter van hun werk. Ook uit de opmaak van de eerste uitgave blijkt duidelijk dat de sprookjes voor volwassenen uitgegeven waren, niet voor kinderen. Zo bevat het eerste deel (1812) een voorwoord, de tekst van 86 sprookjes en daarna een geleerde kommentaar. Die kommentaar bevat vooral veel verwijzingen naar verwante motieven of verhalen in de Germaanse mythologie, naar varianten in oudere sprookjesverzamelingen (Straparola, Basile, Perrault, ...), verder bronvermeldingen (bij al die sprookjes die de gebroeders Grimm niet uit de mondelinge overlevering opgetekend hebben, maar die zij uit oudere Duitse

ander frisch gedeckt. Sneewittchen war hungrig und durstig, aß von jedem Tellerlein ein wenig Gemüs und Brod, trank aus jedem Gläschen einen Tropfen Wein, und weil es so müd war, wollte es sich schlafen legen. Da probirte es die sieben Bettlein nach einander, keins war ihm ^{aber nicht was ich zu lang, mit Kindern zu lang und} aber recht, bis auf das siebente, in das legte es sich und schlief ein.

Wie ^{es Nacht war} es Nacht war, kamen die sieben Zwerge von ihrer Arbeit heim, und ^{als sie} stöckten ihre sieben Lichtein an, ^{in dem Hause} da sahen sie, daß jemand ^{in ihrem Hause} in ihrem Hause gewesen war. Der erste sprach: „wer hat auf meinem Stühlchen gegessen?“ Der zweite: „wer hat von meinem Tellerchen gegessen?“ Der dritte: „wer hat von meinem Bröbchen genommen?“ Der vierte: „wer hat von meinem Gemüschen gegessen?“ Der fünfte: „wer hat mit meinem Gabelchen gestochen?“ Der sechste: „wer hat mit meinem Messerchen geschnitten?“ Der siebente: „wer hat aus meinem Bechselein getrunken?“ ^{Da} Da sah der erste sich ^{um} um und sagte: „wer hat in meinem Bettchen getreten?“ Der zweite: „ei, in meinem hat auch jemand gelegen?“ und so ^{alle} weiter bis zum siebenten, wie der nach seinem Bettchen sah, da fand er das Sneewittchen darin liegen und schlafen. Da kamen die Zwerge alle gelaufen, und schriean vor Verwunderung, und holten ihre sieben Lichtein herbei.

Kindermärchen.

Q

Kinder- und Hausmärchen 1812; een bladzijde uit Sneeuwwitje met stilistische wijzigingen van de hand van Wilhelm Grimm.

romans overgenomen hebben, en dat zijn er heel wat); tenslotte worden in de kommentaar ook heel wat varianten in extenso opgenomen (waaronder zelfs twee in het Nederlands; een variant van *Het dappere kleermakertje* uit een Amsterdams volksboek en de oorspronkelijke tekst *Het moordkasteel*, waarvan nr. 73 gewoon een Duitse vertaling is). De opmaak van het tweede deel (1815) is perfect vergelijkbaar. Jacob meende dat dit wetenschappelijke apparaat hun sprookjesboek tegen vele aanvallen zou beschermen en respect voor de inhoud ervan zou scheppen.

Het bleek echter dat het boek in de wetenschappelijke wereld niet erg au sérieux genomen werd en dat het vooral kinderen en hun ouders waren, die zich over de sprookjes verheugden. Wilhelm zag dat in en heeft daar bij zijn latere bewerkingen terdege rekening mee gehouden; Jacob kon zich met die herschrijvingen minder gemakkelijk verzoenen ("*Het herwerken van die zaken zal mij altijd tegen de borst stoten, omdat het als noodzaak voor de tijd een vergissing is en voor de studie van de literatuur ergerniswekkend*"), en vanaf 1815 lag de redactie dan ook volledig in de handen van Wilhelm. Hij heeft uiteindelijk (vanaf 1819) die typische toon gevonden, waardoor de *Kinder- und Hausmärchen* zo beroemd geworden zijn. Hoe weinig entoesiast Jacob zich ook toonde over dat herschrijven, het succes zou Wilhelm gelijk geven...

Nog even iets over de aantekeningen van de broeders Grimm in hun eigen eksemplaar van de eerste druk: het valt op dat vrijwel alle aantekeningen bij de commentaren van Jacobs hand stammen, de aantekeningen bij de sprookjes zelf (stilistische verbeteringen) zonder uitzondering van Wilhelm... Het is m.a.w. vanaf het begin duidelijk dat Jacob inderdaad de geleerde was, die vooral belangstelling had voor het wetenschappelijke karakter, en Wilhelm daarentegen de kunstzinnige, die meer oog had voor de literaire kwaliteiten van de vertellingen. Het is bovendien heel interessant dat op de schutbladen van beide delen de volgende opmerking van Wilhelm te lezen valt: (1812) "*door Jacob verteld nr. 12, 40, 51, 57*" en (1815) "*door Jacob verteld nr. 3, 49, 61, 67, 68*". Hieruit blijkt namelijk dat zelfs in de eerste druk van de sprookjes de eigenlijke verantwoordelijke voor de eindredactie Wilhelm was; alleen voor negen sprookjes (+ drie vertalingen) tekende Jacob als verantwoordelijke...

Als we de eerste druk van de sprookjes naast de tweede leggen, dan valt het inderdaad op dat er op veel gebieden heel wat gewijzigd is. Ik wil aan de hand van enkele voorbeelden de meest typische veranderingen illustreren.

TE WREED

Een groot aantal sprookjes werd om *zeer uiteenlopende redenen* alleen in de eerste druk opgenomen, nadien niet meer. Dat geldt voor niet minder dan 27 sprookjes van het eerste deel (1812) en voor 7 sprookjes van het tweede deel (1815). Bepaalde teksten waren zo duidelijk van vreemde oorsprong dat Wilhelm ze wel om die reden uit zijn verzameling geweerd heeft. Dat geldt b.v. voor *De nachtegaal en de blinde worm*, *De hand met het mes* en *Het moordkasteel* (1812, nrs. 6, 8 en 73). Het zijn sprookjes die Jacob zonder meer resp. uit het Frans, het

Schots en het Nederlands vertaald had. Maar ook de goede *Blauwbaard*-variant (nr. 62) en het schitterend vertelde sprookje van *De gelaarsde kater* (nr. 33) moesten eraan geloven, omdat Wilhelm de sterke gelijkenis met Perraults versies in *Les contes de ma Mère l'Oye* gestoord moet hebben. Jammer. Helemaal konsekwent is Wilhelm hier trouwens niet geweest, want ook *Roodkapje* en *Doornroosje* vertonen een sterke overeenkomst met Perraults sprookjes, maar die sprookjes zijn blijven staan. Andere teksten werden geweerd omdat ze te fragmentair of te slecht verteld waren, zodat ze eigenlijk niet meer op te lappen vielen, weer andere omdat het duidelijk sagen waren en geen sprookjes (*De kinderen in hongersnood* en *De heilige vrouw bekomernis*). Ook dit geldt nochtans voor verschillende teksten die wel tot en met de zevende druk in de verzameling zijn blijven staan. Tenminste één tekst tenslotte is vanaf de tweede druk niet meer opgenomen, omdat velen hem te wreed vonden. In de eerste druk staan er twee varianten van, onder de titel *Hoe kinderen 'slachten' met elkaar speelden* (nr. 22). Ik geef een vertaling van de tweede variant:

Eens heeft een huisvader een zwijn geslacht, dat hebben zijn kinderen gezien; als ze nu na de middag met elkaar willen spelen, heeft het ene kind tegen het andere gezegd: jij moet het zwijntje en ik de slager zijn; het heeft daarna een mes genomen en het zijn broertje in de hals gestoten. De moeder, die boven in de kamer zat en haar jongste kindje in een tobbe baadde, hoorde het schreien van haar ander kind, liep dadelijk naar beneden, en toen ze zag wat er gebeurd was, trok ze het mes uit de hals van het kind en stootte het in haar toorn het andere kind, dat slager geweest was, in het hart. Daarop liep ze dadelijk naar de kamer en wou zien wat haar kind in de waskuip deed, maar het was intussen in het bad verdronken; daardoor kreeg die vrouw dan zo vreselijke angst dat ze in vertwijfeling raakte, zich door haar personeel niet wou laten troosten, maar zichzelf ophing. De man kwam thuis van het veld en als hij dat allemaal gezien had, was hij zo bedroefd dat hij kort daarop stierf.

ROMANTIEK

Wilhelm Grimm heeft met zijn bewerkingen heel wat sprookjes stilistisch "afgerond". In de eerste druk merk je bij de lektuur dat hier materiaal uit zeer verschillende bronnen samengebracht is, vanaf de tweede druk is dat niet meer het geval. Nu krijg je de indruk dat hier één auteur aan het woord is, en dat is ook zo: Wilhelm zorgde voor een uniforme sprookjesstijl. Dat hij de teksten soms heel sterk bijgeschaafd heeft, blijkt overduidelijk uit het begin van het allereerste sprookje uit de verzameling, *De kikkerkoning*. Ik citeer in vertaling de eerste zinnen uit de eerste, de tweede en de zevende druk:

1812: Er was eens een koningsdochter, die ging naar buiten het bos in en ging zitten bij een koele bron. Zij had een gouden bal, dat was haar liefste speeltuig, die gooide ze omhoog en ving hem weer op in de lucht en beleefde er plezier aan.

1819: Er was eens een koningsdochter, die wist niet wat ze doen moest uit verveling. Toen nam ze een gouden bal, waarmee ze al dikwijls gespeeld had en ging naar buiten het bos in. Midden in het bos echter was er een heldere, koele bron, daarbij ging ze zitten, gooide de bal omhoog, ving hem weer op, en dat was voor haar zo een spel.

1857: In de oude tijden, toen het wensen nog hielp, leefde er een koning, diens dochters waren alle mooi, maar de jongste was zo mooi dat de zon zelf, die toch zo veel gezien heeft, zich verbaasde telkens als ze haar in het gezicht scheen. Dicht bij het slot van de koning lag een groot, donker

bos, en in dat bos onder een oude linde was er een bron; als het nu overdag heel warm was, dan ging het koningskind naar buiten het bos in en ging zitten aan de rand van de koele bron; en als ze zich verveelde, dan nam ze een gouden bal, gooide die omhoog en ving hem weer op, en dat was haar liefste spel.

Deze stilistische herwerking gaat werkelijk heel ver. Meestal beperkte Wilhelm zich tot minder ingrijpende herschrijvingen, maar omdat het de eerste zinnen van de hele uitgave betrof, kon hij het blijkbaar niet laten eraan te vijlen. Wat opvalt is de belangstelling voor elk detail; er komen voortdurend nieuwe elementen bij.

In 1812 begint de handeling meteen in de eerste zin, in 1819 komt het verhaaltje iets trager op gang en we krijgen een motivering voor de handeling: de koningsdochter speelt *uit verveling*. Opvallend is ook hoe de *koele bron* uit de eerste druk later de kern vormt van een romantisch tafereeltje: 1819: *Midden in het bos echter was er een heldere, koele bron*; 1857: *Dicht bij het slot (...) lag een groot, donker bos, en in dat bos onder een oude linde was er een bron*. Vanaf de derde druk krijgen we dan ook de geslaagde beginformule: *In de oude tijden, toen het wensen nog hielp*. En tenslotte volgt een bijna hymnische lofzang op de schoonheid van de koningsdochter: *ze was zo mooi dat de zon zelf, die toch zo veel gezien heeft, zich verbaasde telkens als ze haar in het gezicht scheen*. Merk op dat in de eerste en de tweede druk over haar schoonheid nog met geen woord gerept wordt. Zonder twijfel zal niet iedereen elke verandering ook als een verbetering ervaren (naar onze smaak werkt de laatste versie overladen), maar natuurlijk ademen de teksten ook een bepaalde tijdsgeschiedenis uit. 130 of 150 jaar geleden zullen er maar weinigen geweest zijn die de romantisering van het verhaaltje overdreven of kitscherig vonden.

Een vergelijkbare romantisering vinden we ook in het sprookje van *Sneeuwvitje*, waar de dieren bijvoorbeeld *wenen* om de dood van Sneeuwvitje, en waar het huishouden van de dwergen bijzonder sentimenteel geschilderd wordt. Niet toevallig gaat het ook hier om een sprookje waar Wilhelm Grimm heel veel aan geschaafd heeft.

KOLLAGETECHNIEK

In veel gevallen heeft Wilhelm Grimm een soort kollagetechniek toegepast. Van heel wat sprookjes kon hij verschillende varianten verzamelen, en heel dikwijls heeft hij daaruit een nieuw geheel gesmeed. Op die manier hebben 18 teksten uit de tweede druk een grondig nieuw uitzicht gekregen in vergelijking met de eerste druk, nog een reden waarom de heruitgave van die eerste druk zo interessant is.

Het is de grote verdienste van Wilhelm Grimm geweest dat hij erin geslaagd is verschillende versies van één enkel sprookje op zo'n manier samen te smelten, dat je nooit de indruk krijgt dat het hier om "lijmwerk" gaat; hij heeft er telkens één nieuw geheel van gemaakt. Zo had hij in 1812 onder nr. 20 twee varianten van *Het dappere kleermakertje* opgenomen, één uit mondelinge overlevering (verteld door de Hassenpflugs), en één uit een boek van 1557 (*Wegkürtzer* van Martinus Montanus). Deze tweede tekst was uiteraard in een ouderwets Duits geschreven en heel wat wendingen waren voor de kinderen van de 19de eeuw onbegrijpelijk. Welnu, in 1819 heeft Wilhelm uit

die twee varianten plus een derde, die hij intussen genoteerd had, een schitterend nieuw sprookje geschreven in een heel vlotte en amuzante stijl. Daarbij maakte hij gretig gebruik van zegswijzen en uitdrukkingen, die hij bij het volk gehoord had; in zijn persoonlijk exemplaar van de eerste druk zijn heel wat van die uitdrukkingen in potlood genoteerd, en als het enigszins kon, heeft hij die later bij zijn herwerkingen gebruikt. Ik vertaal een klein stukje uit het begin van de tweede druk, en cursiveer wat nieuw is:

"Hé", sprak hij, "wie heeft jullie uitgenodigd", en joeg ze weg. *Maar de vliegen verstonden geen Duits en lieten zich niet afwijzen* en het duurde niet lang, of ze kwamen met nog meer gezelschap terug. *Toen liep het snijdertje een luis over de lever*: hij nam van onder zijn tafel een grote lap stof en: "Wacht, ik zal het jullie geven", sloeg hij er op los. (...) "Zeven in één klap!" "Wat, de hele stad!" sprak hij verder, "de hele wereld moet het weten!" *en zijn hart kwispelde van blijdschap als een lammestaartje.*

FATSOENERING

Wilhelm heeft vanaf de tweede druk de sprookjes niet alleen stilistisch verfraaid, maar hij heeft ze - onder druk van de kritiek - ook gekuist, omdat hij de bundel ook als een kinderboek zag. In het voorwoord bij de tweede uitgave drukte hij de wens uit dat het als een opvoedend boek zou mogen dienen en verder valt er te lezen: "In deze nieuwe oplage hebben we elke uitdrukking die niet past voor de kinderleeftijd zorgvuldig geweerd."

Heel concreet betekent dit dat zowat alle seksuele toespelingen uit de sprookjes verwijderd werden. Sprookjes zijn in heel veel gevallen liefdesverhalen en het is dan ook evident dat erotiek en seksualiteit daarbij een niet onbelangrijke rol spelen. In de sprookjes van Grimm zoals wij ze kennen is daar echter bijna niets meer van te merken. In de eerste uitgave worden de zaken af en toe iets minder verbloemd. Zowel in *De kikkerkoning* als in *Sneeuwitje* gaat het om een meisje van huwbare leeftijd, dat op het einde van het verhaal dan ook met de prins trouwt. Toch heeft Wilhelm Grimm in beide gevallen door zijn voortdurende aanpassingen (bijv. door het gebruik van heel wat verkleinwoorden, door de sentimentalisering en de liefelijke voorstelling) a.h.w. een nieuwe koningsdochter doen ontstaan, een onschuldig, spelend kind.

Een ander sprekend voorbeeld voor de deseksualisering is *Raponsje* (nr. 12). Raponsje is zwanger van een prins, en in de eerste uitgave van de *Kinder- und Hausmärchen* valt daarover het volgende te lezen:

Zo leefden Raponsje en de prins vrolijk en in vreugde een hele tijd, en de fee kwam er niet achter, tot op zekere dag Raponsje begon en tot haar zei: "Zeg 'ns meter, mijn kleertjes worden mij zo eng en willen niet meer passen." "O, jij goddeloos kind", sprak de fee.

In 1819 werd de zaak verduidelijkt en afgezwakt tegelijk. Over spannende kleertjes wordt nu niet meer gesproken:

Zo leefden ze vrolijk en in vreugde een hele tijd, en hadden elkaar van harte lief, zoals man en vrouw. De tovenaars echter kwam er niet achter, tot op zekere dag Raponsje begon en haar zei: "Zeg 'ns meter, jij bent zoveel zwaarder om naar boven te trekken dan de jonge koning." "Ach jij goddeloos kind", sprak de tovenaars.

De allusie op de gezegende toestand van Raponsje is hier dus verwijderd, zodat van enig teken van de zwangerschap nu geen sprake meer is, maar natuurlijk worden later toch kinderen geboren. Bovendien verraadt Raponsje zichzelf nu op een vreselijk domme manier, wat het sprookje zeker van zijn charme doet verliezen. Later heeft Wilhelm de tekst nog verder herwerkt, want blijkbaar zat hij nog altijd verveeld met de voorhuwelijkse betrekkingen. Daarom laat hij Raponsje en de prins in de latere versies eerst nog een soort huwelijksceremonie voltrekken, voor ze de vruchten der liefde plukken. Zo heet het in 1857:

Toen hij vroeg of ze met hem wilde trouwen (...), zei ze 'ja' en ze legde haar hand in zijn hand.

Tussen haakjes zij ook nog even op een heel andere wijziging in de tekst van *Raponsje* gewezen: in de eerste uitgave is er sprake van een "fee", in de tweede uitgave wordt dat een "tovenares". Verder zijn in de tweede druk van de *Kinder- und Hausmärchen* de meeste prinses en prinsessen vervangen door koningszonen en koningsdochters. Dit zijn voorbeelden van verregaand taalpurisme, wat duidelijk samenhangt met het feit dat de sprookjesverzameling als een *Duitse* verzameling voorgesteld werd. Om die reden werden niet alleen Franse woorden als "bouteille" (in *Roodkapje*) of "profession" verwijderd (Franse beïnvloeding van de vertelsters!), maar dus ook de feeën en de prinses...

VERKRISTELIJKT

Verder valt het op dat enkele teksten verkristelijkt werden. In *Allerlei-Ruw* (nr. 65) gaat het om een prinses die door haar vader begeerd wordt. In de eerste druk wordt dat een "godeloos plan" genoemd, maar in de tweede druk wordt dat pathetisch onderstreept en moraliserend verduidelijkt:

Als zijn raadslieden dat hoorden, schrokken ze en zeiden: "God heeft verboden dat een vader met zijn dochter trouwt, en uit de zonde kan niets goeds ontspringen."

Dit is meer dan alleen maar een stilistische verandering. Hetzelfde geldt bijv. voor *De anjer* (nr. 76). Dit sprookje is in de versie van 1819 zelfs helemaal tot een legende geworden, zoals uit het begin al blijkt:

Er was een koningin, die Onze Lieve Heer gesloten had, zodat ze geen kinderen baarde. Nu ging ze elke morgen naar de tuin en bad tot God in de hemel dat hij haar een zoon of een dochter zou willen schenken. Toen kwam er een engel uit de hemel.

In de eerste druk wordt het kind zonder enige komplikatie geboren en komt God er niet aan te pas... Ook *Het meisje zonder handen* (nr. 31) lijkt vanaf de tweede uitgave wel een legende.

Maar in andere sprookjes zijn er vaak ook kleine trekjes veranderd, waardoor het kristelijk karakter van de hele bundel versterkt wordt. Zo bidt Sneeuwwitje vanaf 1819 een avondgebedje voor ze gaat slapen. In 1812 is daar nog geen sprake van... En ook de schoenmaker in het sprookje van *De kabouters* (nr. 39/1) bidt pas vanaf de tweede druk zijn ochtend- en zijn avondgebed:

1812: Een schoenmaker was zo arm geworden, dat hij niets meer had behalve het leer voor één enkel paar schoenen. Die sneed hij 's avonds klaar, ging slapen en wou ze de volgende morgen beginnen te maken. Maar toen hij opgestaan was en aan het werk wilde gaan, stonden de beide schoenen al klaar (...).

1819: Een schoenmaker was zonder zijn schuld zo arm geworden, dat hem ten slotte niets meer overbleef dan leer voor één enkel paar schoenen. Nu sneed hij dat 's avonds klaar om er morgen schoenen van te maken, en omdat hij een goed geweten had, ging hij daarna rustig naar bed, vertrouwde zich aan God en sliep in. 's Ochtends, nadat hij zijn gebed verricht had en aan het werk wilde gaan, zo stonden de beide schoenen helemaal klaar op zijn tafel.

Tenslotte moet nog vermeld worden dat eveneens vanaf de tweede druk op de (161) sprookjes nog negen kinderlegenden volgen (later zal daar nog één legende bijkomen).

Ludwig Emil Grimm, een broer van Jacob en Wilhelm, illustreerde de tweede druk van de sprookjes. Hij werkte mee aan de verkristelijking, want zijn illustratie bij "Broertje en Zusje" toont een engelbewaarder die in de tekst niet voorkomt.

BURGERLIJKE MORAAAL

Dat Wilhelm Grimm zijn sprookjes aanpaste aan de toenmalige burgerlijke opvoedingsideeën blijkt bijv. ook uit de wel heel uitdrukkelijke gedragsaanwijzing die Roodkapje van haar moeder krijgt, voor ze zich op weg begeeft naar haar grootmoeder. In de eerste druk valt er al te lezen :

Wees mooi zoet en groet ze van mij, ga ook netjes en loop niet van de weg af, anders val je en breekt het glas, dan heeft je zieke grootmoeder niets.

Zo staat het ook nog in de tweede druk, maar later vernemen we nog uitvoeriger hoe een keurig meisje zich dient te gedragen. In 1857 is er één en ander aan toegevoegd :

Ga op stap voor het te heet wordt, en als je buiten het dorp bent, ga dan mooi fatsoenlijk en loop niet van de weg af, anders val je en breek je het glas, en je grootmoeder heeft niets, en als je in haar kamer komt, vergeet dan niet goeiemorgen te zeggen, en snuffel niet eerst overal rond.

STIEFMOEDERS

Het valt op dat er in de *Kinder- und Hausmärchen* heel wat sprookjes met boze stiefmoeders voorkomen, maar vrijwel geen met boze moeders. (Een uitzondering hierop vormt *Eenoogje, Tweeogje en Drieogje*, nr. 130). Het blijkt nu dat er in de eerste druk wel nog enkele boze moeders voorkwamen, maar dat die later door stiefmoeders vervangen zijn. Dit geldt voor *Hans en Grietje* (nr. 15), *Vrouw Holle* (nr. 24) en *Sneeuwitje* (nr. 53). Psychologisch gesproken is dat natuurlijk een groot verschil. In de oorspronkelijke versie van *Sneeuwitje* bijv. gaat het zonder twijfel over oedipale conflicten tussen moeder en dochter, maar zodra de moeder door een stiefmoeder vervangen wordt, ziet het er uiteraard anders uit. Door de eenvoudige toevoeging in de tweede druk : "En toen het kind geboren was, stierf de koningin. Een jaar later nam de koning een andere gemalin." Krijgen we eigenlijk een fundamenteel ander verhaal. In elk geval is het conflict nu veel minder drastisch en voor biedermeierlijk-burgerlijke milieus wellicht veel aanvaardbaarder. Tenslotte is de boze stiefmoeder iemand die buiten het gezin staat...

MAATSCHAPPIJBEVESTIGEND

Afsluitend wil ik nog op één sprookje wijzen, waar Wilhelm Grimm de oorspronkelijke maatschappijkritische tendens helemaal omkeert door een zinnetje aan de tekst toe te voegen. Het is een van de (weinige) gevallen waar hij het sprookje zeker niet verbetert, maar door de tendentieuze verandering integendeel slechter maakt. Het gaat om *De dood als peter* (nr. 44). Een arme man is op zoek naar een peter voor zijn dertiende kind, en als de lieve God zichzelf aanbiedt, antwoordt de man : "Ik wil je niet als peter, want jij geeft aan de rijken en laat de armen hongerden." In de tweede uitgave voegt Wilhelm daar echter aan toe : "Zo sprak de man, omdat hij niet wist hoe wijs God rijkdom en armoede verdeelt." Daar spreekt Ludwig Bechstein, die naar het voorbeeld van de gebroeders Grimm in 1845 een sprookjesboek uitgaf (*Deutsches Märchenbuch*), dat het in minder dan 10 jaar trouwens tot 12 oplagen bracht, andere taal. De sociale kritiek die in het sprookje vervat zit, wordt sarkastisch geformuleerd :

"Je bent bedankt; je geeft aan de mensen wat ze al hebben, aan de ene bezit, aan de andere kinderen; zo mankeren beide dikwijls het beste, en de rijke leeft in overvloed, terwijl de arme hongert." Na deze woorden vertrok de Heer en hij werd niet meer gezien.

Dit zijn enkele vaststellingen bij een vergelijking van de eerste uitgave van de sprookjes van Grimm met latere uitgaven. Zonder twijfel is het geen uitputtende opsomming, maar toch zijn deze voorbeelden ruimschoots voldoende om het belang van de heruitgave van de eerste druk aan te tonen. Het bewerkingsproces van de sprookjes is niet alleen voor filologen heel belangrijk; we leren eruit hoe Wilhelm te werk is gegaan om uiteindelijk die typische kindersprookjes te creëren die over de hele wereld zo beroemd geworden zijn. We leren hem kennen als iemand met een bijzonder groot literair talent, maar tegelijk als iemand die wel heel duidelijk een kind van zijn tijd was. Hij heeft sprookjes herschreven voor de kinderen van de burgerij uit de 19de eeuw, en hij heeft daarvoor ook inhoudelijk heel wat gewijzigd aan die sprookjes, in elk geval veel meer dan hij zelf ooit heeft willen toegeven. Alleen een nauwkeurige vergelijking van de verschillende stadia in de bewerking van de sprookjes kan daarover precies uitsluitsel geven. Wie zich daarmee bezighoudt, bestudeert tegelijk ook de mentaliteitsgeschiedenis van de 19de eeuw. En dat lijkt me een zinvolle en interessante bezigheid. We mogen Heinz Rölleke in elk geval dankbaar zijn dat hij ons in de voorbije jaren zoveel materiaal ter beschikking heeft gesteld.

Luc Gobyn
Bevoegdverklaard Navorscher
N.F.W.O. / R.U.Gent

BIBLIOGRAFIE TEKSTUITGAVEN

DUIITS

- RÖLLEKE, Heinz (Hrsg.) (1975): *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810 und der Erstdrucke von 1812*. Coligny-Genève: Fondation Martin Bodmer. (= oerhandschrift 1810).
- RÖLLEKE, Heinz (Hrsg.) (1980): *Brüder Grimm, Kinder- und Hausmärchen. Ausgabe letzter Hand. Mit den Originalanmerkungen der Brüder Grimm*. 3 dln. Stuttgart: Philipp Reclam Jun. (= 7de druk).
- RÖLLEKE, Heinz (Hrsg.) (1982): *Brüder Grimm. Kinder- und Hausmärchen. Nach der zweiten vermehrten und verbesserten Auflage von 1819, textkritisch revidiert*. 2 dln. Köln: Diederichs Verlag. (= 2de druk).
- RÖLLEKE, Heinz (Hrsg.) (1985): *Brüder Grimm. Kinder- und Hausmärchen. Nach der dritten Auflage von 1837*. Frankfurt/Main. (= 3de druk).
- RÖLLEKE, Heinz / MARQUARDT, Ulrike (1986) (Hrsg.): *Kinder- und Hausmärchen. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Vergrößerter Nachdruck der zweibändigen Erstausgabe von 1812 und 1815 nach dem Handexemplar des Brüder Grimm-Museums Kassel mit sämtlichen handschriftlichen Korrekturen und Nachträgen der Brüder Grimm sowie einem Ergänzungsheft: Transkriptionen und Kommentare*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (= 1ste druk)

NEDERLANDS

In het Nederlands is een vertaling van het oerhandschrift uitgegeven, daarnaast bestaan er twee betrouwbare volledige vertalingen van de 7de druk.

VAN REET, Patricia (1983): *De ongeschminkte Grimm. De oudste versie van de SPROOKJES VOOR KIND EN GEZIN naar het ölenbergse handschrift vertaald en toegevoegd door P.V.R. Leuven: Uitgeverij Infodok. (= oerhandschrift).*

GRIMM. *Sprookjes voor kind en gezin. Volledige uitgave van de 200 sprookjes en 10 kinderlegenden verzameld door de gebroeders Grimm met uitvoerige aantekeningen en registers*. Rotterdam: Lemniscaat, 1979^a. (= 7de druk)

DE VRIES-VOGEL, M.M. (1984): *De sprookjes van Grimm. Volledige uitgave vertaald door M.M.D.V.-V., geïllustreerd door Anton PIECK*. Weesp: Van Holkema & Warendorf. Heruitgave van de druk uit 1940. (= 7de druk)

TWAALFDE COLLOQUIUM: PROFANE VAANTJES EN GESCHREVEN INTENTIES

Op woensdag 23 november 1988 organiseerde de Kon. Bond der Oostvlaamse Volkskundigen in samenwerking met het Seminarie voor Volkskunde (R.U.G.) zijn TWAALFDE COLLOQUIUM onder het thema "PROFANE VAANTJES EN GESCHREVEN INTENTIES VANAF 1830 TOT HEDEN."

In eerste instantie behandelde Renaat van der Linden de profane vaantjes. Met zijn bekende entoesiasme overspoelde hij direkt de aanwezigen met een hele resem vaantjes. In zijn inleiding wees hij op het grote belang van *Victor De Meyere* voor de studie van de bedevaartvaantjes. Aan de hand van die vele voorbeelden toonde hij aan dat de studie van de profane vaantjes als een nog onontgonnen terrein dient beschouwd te worden. Zo stelde hij het probleem in hoeverre de hedendaagse zijden vaantjes of wimpels van allerlei verenigingen - en die veelal als relatiegeschenk fungeren - als de opvolgers kunnen beschouwd worden van de oudere profane vaantjes in papier. Bij die klassieke driehoekige vorm dient naar de betekenis gezocht te worden waarom de scherpe hoeken werden afgeknipt. Terloops merkte de spreker op dat het traditionele model van de vaantjes - een origineel Vlaamse creatie - in het algemeen eenvoudig kan verklaard worden doordat een inventieve drukker op een vrij eenvoudige manier - door de rechthoekige drukplaat diagonaal te verdelen - twee vaantjes in één keer kon drukken.

Aan de hand van enkele voorbeelden stelde de spreker dat veel symboliek op deze vaantjes tot op heden nog niet voldoende verklaard kan worden. Waarom werd bijvoorbeeld op een vaantje uit Scherpenheuvel (1898) O.-L.-Vrouw vervangen door een vrouw als soldaat gekleed?

Vervolgens poogde R. van der Linden een overzicht te geven van de gelegenheden die aanleiding gaven tot het drukken van dergelijke profane vaantjes, telkens geïllustreerd met talrijke voorbeelden uit zijn rijke verzameling.

- Tijdens de Tweede Wereldoorlog tekende Stan Jena, de 'Vaantjesboer', een vaantje met als tekst "*Zegen de volken die strijden tegen het communisme*". Dergelijke vaantjes werden door de Oostfronters meegedragen, en hierbij merkte de spreker terecht op in hoeverre we in dit geval nog van een profaan vaantje mogen gewagen. Dergelijke vaantjes zouden als *historische vaantjes* kunnen geklassificeerd worden. Een ander voorbeeld van een historisch vaantje was dit voor August Borms, in 1924 uitgegeven door het "*Dr. Jacob-comité voor amnestie*" en getekend door ene P.D.M.
- Zo ontdekte R. van der Linden een aantal *vaantjes in verband met het poppentheater*, zoals de "Arke van Noë" (Gent, 1913), een vaantje met het Antwerpse Poesje als onderwerp, enz. De betekenis van deze vaantjes moet waarschijnlijk in de publicitaire sfeer gezocht worden.

- Als voorbeeld van een *politiek vaantje* was er het vaantje van "Sint-Omarus" (1961), dat inspeelde op de figuur van Omer Vanaudenhove.
- *Feesten* gaven ook aanleiding om een vaantje te laten drukken. Vooral de "Vlaamse Kermissen" waren het thema van diverse vaantjes (1908, 1947, 1948).
- *Vaantjes werden uitgegeven ter ere van bepaalde personen of groepen van personen*, zo bijv. het "Wageningse Studentencorps" (1948), aan vaantje ter ere van A. Van Dyck (Antwerpen, 1949), V. De Meyere (Oostduinkerke, 1955), G. Martens (Zulte, 1983), J. Flipts (1978), enz.
- Ook *verenigingen* verzorgden hun public-relations via het drukken van een vaantje, zoals de Sint-Sebastiaansgilde of de "Vrienden van het Oud-Begijnhof" (Gent).
- *Jubileumvaantjes* werden uitgegeven ter gelegenheid van de verjaardag van één of andere vereniging, zoals voor de Westvlaamse Gidsenkring (1978).
- *Tentoonstellingsvaantjes* zijn blijkbaar een specialiteit van de Antwerpse regio. Via het verspreiden van een gedrukt vaantje werd voor een bepaalde tentoonstelling reclame gevoerd.
- *Menuvaantjes* daarentegen zijn algemeen verspreid en worden gedrukt bij huwelijken, officiële diners, enz.
- Tenslotte zijn er de vaantjes die door een gemeentebestuur werden uitgegeven zoals dit van Borgerhout of van Vossem.

In zijn slotwoord wees R. van der Linden op het belangrijk element van de initiatiefnemer dat zowel bij de religieuze als bij de profane vaantjes een grote rol speelt.

* * *

De tweede spreker, Walter Giraldo, handelde over de geschreven intenties die men meer en meer in de bedevaartsoorden aantreft. Hij stelde dat het hier om een nieuw fenomeen gaat, waarbij de mens als het ware zijn intiemste wensen aan het papier toevertrouwt. Dergelijke geschreven intenties duiken pas goed op vanaf de zestiger jaren - met enkele voorlopers in de jaren dertig.

Bij navraag blijkt dat de zilveren ex-voto's te duur geworden zijn, terwijl de wassen ex-voto's in vele gevallen door de geestelijkheid zelf worden geweerd.

Bij die geschreven intenties vindt men dezelfde beweegredenen terug als bij de traditionele ex-voto's: [1] om iets te verkrijgen; [2] als dank voor een verkregen gunst. Bij een kort onderzoek van het register dat in de H. Bloedkapel te Brugge berust, bleek dat er slechts een tiental bedankingen werden genoteerd tegenover een driehonderd 'eisen'.

Die geschreven intenties, of de "*VOTA SCRIPTA*" (ook "*Grafologia Popular*" of "*Schriftliche Volksdevotion*") zoals de spreker ze noemt, vindt men terug op visitekaartjes, op losse blaadjes, enz. Ze worden meestal met de hand geschreven, zelden worden ze getikt. Soms heeft de kerkelijke overheid zich aangepast en voorziet zij in een prikbord, een magneetbord, een korfje, een brievenbus, een schriftje of zelfs een heus register.

Het nadeel van het gebruik van een schriftje of een register is dat velen er lukraak wat inschrijven, bijv. "Ik ben hier geweest...". Type-rend in deze gevallen is dat de geestelijkheid er sterk op aandringt dat de bedevaarder zijn/haar werkelijke beweegredenen noteert.

Bij de religieuzen van de Eucharistie (Gent) worden losse blaadjes verstrekt waarop verschillende mensen hun wensen kunnen schrijven. En door het verstrekken van het nodige schrijfpapier vermijdt men in zekere zin ook de steeds meer opduikende graffiti.

W. Giraldo ziet in die *vota scripta* in feite de evolutie van het beeld naar de tekst en dit illustreerde hij aan de hand van de Duitse "*Votivtafeln*". Op die votieftafels - zeer bekend in Zuid-Duitsland - wordt doorgaans bovenaan de heilige in kwestie uitgebeeld, daaronder wordt de gebeurtenis die de aanleiding was geschilderd en in het derde register wordt het hele feit in een verhalende tekst neergeschreven. Neem nu de tekeningen weg en men houdt enkel de geschreven intentie, de *vota scripta* over.

Die geschreven intenties kunnen vanuit verschillende stand-punten benaderd worden.

- Het psychologisch aspect : de diepste gevoelens en wensen worden er in vrijgegeven.
- Het sociologisch belang : uit welk een sociale klasse komt de persoon in kwestie.
- Het economisch facet : wat wordt gevraagd (of geëist)?
- Het socio-linguïstisch aspect : het gebruik van de eigen taal, van een eigen stijl.

Aan de hand van een aantal voorbeelden uit de periode 1986-1988, kon de spreker volgende merkwaardige konklusies trekken :

- De stunteligste intenties zijn soms de meest ontroerende.
- De specialiteiten van de heiligen worden veel minder gevolgd dan vroeger. Op een briefje vond hij zelfs de naam, het adres en het telefoonnummer... alsof de heilige in kwestie persoonlijk in contact moest treden...
- Sommige ziekten werden niet nader omschreven.
- De volgende thema's kwamen aan bod : drugverslaving, vrede, eenzaamheid, angst, menselijke relaties (bij alle leeftijdsgroepen), werkgelegenheid, examens, maatschappijkritiek en commentaar van niet-gelovigen op het kerkelijk gebeuren.

In zijn slotbeschouwingen merkte W. Giraldo op dat die '*vota scripta*' niet alleen studiemateriaal bevatten voor volkskundigen, maar ook voor psychiaters, psychologen, sociologen en taalkundigen. Bij de geschreven intenties leert men nu de mens achter dit alles kennen, terwijl vroeger alleen het voorwerp kon bestudeerd worden en men veelal naar de eigenlijke drijfveren diende te gissen.

R. Van de Walle

In memoriam

**Dr. Gontran
VAN SEVEREN**

**(27 april 1905 - 15 december 1988,
Mariakerke)**

In 1953 publiceert de Federatie voor Toerisme een boek van 115 blz. over de provincie: OOST-VLAANDEREN DE ONBEKENDE. Zesentwintig jaar geleden kon dergelijke titel nog als 'waar' klinken. Wie was op dat ogenblik in staat met zijn kennis en inzicht de hele provincie te bestrijken? Dr. Gontran Van Severen durfde het aan en leverde een knappe tekst, met 108 illustraties van Herman Verbaere. Adv. Guill. d'Hanens, voorzitter van de Federatie voor Toerisme, schreef een *Woord vooraf*. Op de duur van één jaar waren drie duizend exemplaren van de eerste druk verkocht! Voor de tweede druk leverde de auteur een herwerkte tekst, én met de beschrijving van Gent. Die bevond zich niet in de eerste druk!

Gontran Van Severen, dr. in de Rechten en de romaanse filologie, heeft nooit gepleit, maar met des te meer ijver de kunst, de monumenten en het landschap van Gent en Oost-Vlaanderen bestudeerd. Hij beschikte niet alleen over een scherpe en vlugge geest, maar ook over een ontzagwekkende bibliotheek. Hij schreef met vaste regelmaat in het tijdschrift 'Oost-Vlaanderen', was lang lesgever bij de Federatie. Als journalist bij *La Flandre libérale*, *Blauw en Vrij*, *Pourquoi Pas* en als adviseur bij de liberale vakbonden behoorde hij bij een bepaalde groep, maar was ruim denkend. Ook de volkskunde boeide hem zeer. Hij zetelde als afgevaardigde van de stad in de beheerskommissie van het Museum voor Volkskunde. Degenen die met hem in contact kwamen, - en dat zijn er zeer velen - zullen met ontzag en waardering aan hem denken.

R.L.

ZONDAG 22 APRIL 1990

**VIJFDE
GESCHIED-, VOLKS- EN HEEMKUNDIGE
BOEKENBEURS VOOR VLAANDEREN**

Centrum voor Kunst en Cultuur
St.-Pietersabdij - St.-Pietersplein
9000 GENT

INFO: BOEKENBEURS, Kraanlei 65, 9000 GENT

MARIABEDEVAARTVAANTJES

Volksdevotie op 1175 vaantjes

Het eerste werk van Renaat van der Linden over dit onderwerp, in 1958, behandelt **Oost-Vlaanderen** en was binnen het jaar uitverkocht.

Het tweede, in 1986, beschouwt **200 heiligen op 1000 vaantjes**. De Inleiding gaat in op ontstaan, techniek, verspreiding, verkoop, soorten en vormen. Het hart van het boek, het register, ordent de heiligen alfabetisch. Het werk oogst ware bijval in binnen- en buitenland.

Het derde, **Mariabedevaartvaantjes**, 1988, is een waar kunstboek op basis van ruim 300 kleurclichés. Enig in het raam van devotionalia! De publikatie leunt aan bij deel 2, met een dieper doorgronden van allerlei aspecten in de Inleiding (p. 1 - 42) en de Slotbeschouwingen (p. 276-327).

Het betreft een grensoverschrijdende uitgave: 20 bedevaartoornden in Nederland, 11 in Duitsland, 6 in Frankrijk, 2 in Colombia, Joegoslavië (6 vaantjes uit Medjugorje, waarvan 4 in kleur), Oostenrijk, Zwitserland, 3 in Italië, 10 in Spanje. Fatima praat met 12 vaantjes in kleur.

Uittreksels uit recensies en brieven

Brugse uitgeverij geeft standaardwerk uit over Mariabedevaartvaantjes met een waar repertorium van volkskundige gegevens. *Chr. Weymeis*

De vaantjes met langdurige geschiedenis hebben aktualiteit. *M. Brusselaars*

Een rijke bron voor de volksdevotie in vijf eeuwen zijn we rijker geworden. *Fr. Sillis*

Kronologisch en geografisch overzicht van Mariabedevaartoornden. *V.C.M.*

Inzake vormgeving een unicum, om de andere pagina één of meer vierkleurenprenten, functioneel gekozen. *D. Lamarçq*

Vaantjes onthullen een studie van dialect, gebouwen en wegen. *D.D.M.*

Een echte Maria-encyclopedie met bedevaartoornden uit binnen- en buitenland. *A. Janssens*

258 bedevaartplaatsen uit eigen land. Zo ziet u de eerste eks. uit Beauraing met de kinderen van het gezin Degimbe en Voisin in nov. '32 tot jan. '33 met beeltenis. *M. Broeckhove*.

De Inleiding ontleed de buitenkant, druk, formaat, vormgeving, weergave van Maria in mandorlavorm. De Slotbeschouwingen zien diepgaand de waarde van het vaantje voor de pelgrim. *P.D.C.*

Dit boek: onuitputtelijke bron voor de volksdevotie. *H. Hechtermans*

Très importante recherche sur les drapelets de pèlerinage. *J. Gélis, Morigny.*

Les 4 drapelets offerts dans le livre sont très beaux. C'est une très bonne idée, et rare de nos jours. *E. Sigoillot, Musées. Chalons-s-Marne.*

Nieuwe uitgaven krijgen evenveel aandacht als eeuwenoude. *G.v. Bulck.*

Zijn vaantjes laat hij een stille getuige zijn van de evolutie in de bedevaarten. *J.G.*

Elke bibliofiel evalueert het boek als een juweel. *E. Ernalsteen.*

De samenvattingen geven het een internationale allure. *H. La Barthe.*

Bestellen bij:

Uitgeverij TABOR - Dampoortstraat 168, B-8310 BRUGGE - 3

Voor Nederland - Postbus 109, NL - 4524 ZJ SLUIS

MARIABEDEVAARTVAANTJES 3.490 fr./fl. 210

BEDEVAARTVAANTJES. VOLKSDEVOTIE ROND 200 HEILIGEN (nog beperkt in voorraad). 1.750 fr./fl. 116,50

Betaling na ontvangst van boek en faktuur.

Gemeentekrediet

UITGAVEN

Verkrijgbaar, verzendingskosten inbegrepen, door overschrijving op prk. 000-0096946-43 van de Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, Kraanlei 65, 9000 Gent.

1. OOSTVLAAMSE ZANTEN, 400 BF per Jrg.; los nr. (tot 1984) 100 BF, vanaf 1985: 150 BF; Jaarboek 1945: 150 BF; Inhoudstafel op OVZ Jrg. 1-25: 60 BF; idem jrg. 26-35: 50 BF.
2. ANDELHOF E. Excellente Kronyke van de Brahmisten (teerlingspel), 61 blz., 80 BF.
3. BAERT M. Ikonografische studie v. 19e-eeuwse litografische adres- en reclamekaarten i.v.m. metaalwaren, 33 blz., ill., 100 BF.
4. BROECKHOVE M. De wonderdokter Drieske Nijpers uit Sint-Gillis-Waas, 94 blz., ill., 350 BF.
5. BROECKHOVE M. Het weer voor morgen, 76 blz., ill., 190 BF.
6. DAEM M. Votiefschilderijen en Mirakelboek van Kapelletje Schreiboorn te Gent, 142 blz., ill. vierkleurendruk, kwarto, 1950 BF.
7. DAUWEJ. De Kruisboogschutters van St. Joris te Lebbeke (1377-1796), 185 blz., ill. 530 BF.
8. DE COSTER F. A. Hendrickx, t'oneelschrijver. Bloemlezing, 44 blz., ill., 60 BF.
9. DE VUYSTJ. Het Sterrelied in het gebied van Dender en Schelde, 175 blz., muz., 300 BF.
10. DEWULF M. Bargoens te Sint-Niklaas, 127 blz., ill., 350 BF.
11. ELOY A. De Schoorsteenveger. Een terreinverkenning, 120 blz., ill. vierkleurendruk, 350 BF.
12. GELBER L. Kinderzang uit Zwijnaarde, 32 blz., muz., 100 BF.
13. In Memoriam Adolf Woedstad 1867-1941, 52 blz., ill. 80 BF.
14. RUYSS R. Veer en veerdienst in Oost-Vlaanderen, 191 blz., ill., 350 BF.
15. VAN DEN DOOREN V. Leven en Streven van Abraham Hans, 60 blz., ill., 150 BF.
16. VAN DER LINDEN R. Ernest Van den Driessche, schilder van ons volksleven, 32 blz., ill., 120 BF.

Een tachtigtal uitverkochte uitgaven kunt U raadplegen in de Bibliotheek van de Bond.

UITGAVEN VAN DE KANTKLUB SINT-KATELIJNE

Verzendingskosten inbegrepen.

Kursus Stropkant, 1e jaar, 250 F.; idem 2e jaar, 250 F.; Kursus Cluny 1e jaar, 250 F., 2e jaar, 250 F.

Kursus Russische en moderne kant, 250 F.

De Gentse Kant, M. BROECKHOVE, met uitleg door Mevr. L. VAN DIJK-VANHOOREN, (résumé en fr.) 36, 12 ill., 150 F.

Bedrag overschrijven op prk. 000-0096946-43 van de Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, Gent.

UITGAVEN VAN HET MUSEUM VOOR VOLKSKUNDE

Verzendingskosten inbegrepen.

1. Gents Erfgoed. Het Patershol, pentekeningen en schilderijen van Gilbert BOERJAN, met inleiding R. VAN DER LINDEN en G. WEZE. 1975, 60 blz., quarto met 43 blz. ill. 230 F.
2. 125 jaar Gentse Feesten. Inleiding G. Weze. 1968, 44, ill. kunstkeramiek Dirk Pauwels, 150 F.
3. Iconografie van het Oude St.-Elisabethbegijnhof te Gent. 1972. Inleiding G. Weze, dr. J. Decavele. Samenstelling dr. R. Haeseryn, 11 ill., 40 F.
4. Gentse drukwerken uit de verzamelingen van het Gentse Museum voor Volkskunde, samengesteld door dr. R. Haeseryn, Ten Geleide Maurits van Wesemael, met registers op de Gentse drukkers en steendrukkers, 1974, 85 F.
5. Vorstenhuis en Volk. 1976. Inleiding Renaat van der Linden en G. Weze. X-45, 14 ill., 180 F.
6. Miniatuurvoertuigen van René Vantorre (Zandbergen), modelbouwer. 1981, Inl. & kat. door Renaat van der Linden en René Vantorre. Uittreksel de Kavijaks van Jozef Vantorre, 14, ill. & werkbeschrijving met plan, 55 F.
7. Van Minnespel tot kinderspel. Tekst: Y. Hollebosch-Van Reck, R. Van de Walle, 1984, 104 blz., ill. Tentoonstellingskatalog: 300 F.
8. De Gentenaars en hun Belfort. Tekst: B. Bailleul, Y. Hollebosch-Van Reck, R. Van de Walle, G. Van Doorne. 1985, 135 blz., ill. Tentoonstellingskatalog: 400 BF.
9. Rendez-vous met Magere Hein. Doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw. Tekst: Y. Hollebosch-Van Reck, V. Meillander. Inleiding: R. Van de Walle. 1986, 149 blz, ill. 560 BF (tentoonstellingskatalog).
10. Een visie op de dood 1790-1914. Kerk - vrijdenkerij - esoterie - spiritisme. Tekst: A. Eloy, Y. Hollebosch-van Reck, V. Meillander. 1986, 168 blz, ill. 360 BF supplement bij 9 (i.s.m. K.B.O.V.).
Uitgaven 9 & 10 samen = 820 BF.

Bedrag vooraf te storten op postrek. nr. 290-0455425-31 Museum voor Volkskunde Gent.